

STUDII ȘI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 69 – 2018

1–4

SUMAR

STUDII

ADINA BORONEANȚ, MEDA TODERAȘ, Considerații preliminare asupra plasticii din situl 4 de la Gothatea	5
AUREL-DANIEL STĂNICĂ, GABRIEL VASILE, Date arheologice și antropologice despre o necropolă medio-bizantină de la Isaccea– <i>Noviodunum</i> (jud. Tulcea), sectorul <i>Terenul Poliției de Frontieră</i>	49
DANIELA MARCU ISTRATE, Feldioara înainte și după cavalerii teutoni. Fortificația așezării medievale.....	121

NOTE ȘI DISCUȚII

ION MAREȘ, Date noi referitoare la obținerea sării din saramură în eneolitic. Brichetaje descoperite în așezarea Cucuteni A-B ₁ de la Adâncata – <i>Dealul Lipovanului</i> (jud. Suceava).....	155
BIANCA PREDĂ-BĂLĂNICĂ, ALIN FRÎNCULEASA, DANIEL GARVĂN, Un topor cu gaură de înmănușare transversală descoperit la Slon (com. Cerașu, jud. Prahova)	177
DRAGOȘ MĂNDESCU, Descoperiri funerare aparținând grupului Ferigile la Stoenești – <i>Valea Miriutei</i> (jud. Argeș).....	193
ALEXANDRU AVRAM, Inscription funéraire hellénistique d’Istros.....	213
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Participarea flotei romane la războiul dacic al împăratului Traian.....	217
ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA, Din nou despre biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți.....	225

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XXXVII, 2017).....	269
LIANA OȚA, Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”	287

OANA DAMIAN, „140 de ani de arheologie dobrogeană”. Cronica unei expoziții.....	329
OANA DAMIAN, Nufăru 40. Colocviu și expoziție fotodocumentară dedicate cercetării arheologice a unei cetăți bizantine de la gurile Dunării, <i>Proslavița</i>	337
<i>TEZE DE DOCTORAT</i>	
FLORIN CIULAVU, Activitatea monetăriei de la Alba Iulia. Studiu numismatic, istoric și arheologic	347
<i>IN MEMORIAM</i>	
Gânduri despre Dumitru (Mitrut) Țicu (<i>Zeno Karl Pinter</i>).....	355
<i>RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE</i>	
Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), <i>Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)</i> , Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (<i>Iulian Bîrzescu</i>)	359
Nathan Badoud, <i>Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions</i> , Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (<i>Iulian Bîrzescu</i>)	361
Toni Năco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), <i>War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean</i> , Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (<i>Liviu Mihail Iancu</i>)	363
Christoph Hinker, <i>Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung</i> . Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustrații (<i>Cristina-Georgeta Alexandrescu</i>).....	367
Gleb V. Kubarev, <i>Altürkische Gräber des Altaj</i> , Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (<i>Adrian Ioniță</i>).....	369
Maria-Venera Rădulescu, <i>Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII</i> , Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>).....	372
Sófalvi András, <i>Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaumul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului</i> , Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>)	375
Ioan Marian Țiplic (ed.), <i>Oameni și comunități în jurul Carpaților</i> (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (<i>Sebastian Ovidiu Dobrotă</i>)	378
<i>Pontica L</i> , 2017 (<i>Oana Damian</i>)	380
<i>ABREVIERI</i>	385

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 69 – 2018

1–4

SOMMAIRE

ÉTUDES

ADINA BORONEANȚ, MEDA TODERAȘ, Preliminary considerations regarding some plastic representations from Site 4 at Gothatea	5
AUREL-DANIEL STĂNICĂ, GABRIEL VASILE, Archaeological and anthropological data on a Middle-Byzantine necropolis at Isaccea–Noviodunum (Tulcea County), <i>Border Police Territory</i> sector	49
DANIELA MARCU ISTRATE, Feldioara before and after the Teutonic Knights. The mediaeval fortification	121

NOTES ET DISCUSSIONS

ION MAREȘ, New data regarding salt extraction from brine in the Eneolithic. Briquetages discovered in the Cucuteni A-B ₁ settlement from Adâncata – <i>Dealul Lipovanului</i> , Suceava County	155
BIANCA PREDĂ-BĂLĂNICĂ, ALIN FRÎNCULEASA, DANIEL GARVĂN, A shaft-hole axe discovered in Slon (Cerașu locality, Prahova County)	177
DRAGOȘ MĂNDESCU, Funerary findings belonging to Ferigile group at Stoenești – <i>Valea Miriuței</i> (Argeș County)	193
ALEXANDRU AVRAM, Inscription funéraire hellénistique d'Istros.....	213
CONSTANTIN C. PETOLESCU, La participation de la flotte romaine à la guerre dacique de l'empereur Trajan	217
ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA, Once more about the “Saint Nicholas” church from Rădăuți	225

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Chronique épigraphique de la Roumanie (XXXVII, 2017) ..	269
LIANA OȚA, Session annuelle de communications scientifiques de l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan »	287

OANA DAMIAN, « 140 ans d'archéologie dobroudjéene ». Chronique d'une exposition	329
OANA DAMIAN, Nufăru 40. Colloque et exposition photodocumentaire dédiés à la recherche archéologique d'une forteresse byzantine, située à l'embouchure du Danube, <i>Proslavitza</i>	337
<i>THÈSES DE DOCTORAT</i>	
FLORIN CIULAVU, The activity of the mint of Alba Iulia. Numismatic, historical and archaeological study	347
<i>IN MEMORIAM</i>	
Thoughts about Dumitru (Mitrut) Ţicu (<i>Zeno Karl Pinter</i>).....	355
<i>COMPTE RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES</i>	
Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), <i>Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)</i> , Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (<i>Julian Bîrzescu</i>)	359
Nathan Badoud, <i>Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions</i> , Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (<i>Julian Bîrzescu</i>)	361
Toni Năco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), <i>War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean</i> , Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (<i>Liviu Mihail Iancu</i>)	363
Christoph Hinker, <i>Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung</i> . Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustrații (<i>Cristina-Georgeta Alexandrescu</i>).....	367
Gleb V. Kubarev, <i>Altürkische Gräber des Altaj</i> , Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (<i>Adrian Ioniță</i>).....	369
Maria-Venera Rădulescu, <i>Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII</i> , Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>).....	372
Sófálvi András, <i>Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaunul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului</i> , Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (<i>Daniela Marcu Istrate</i>)	375
Ioan Marian Țiplic (ed.), <i>Oameni și comunități în jurul Carpaților</i> (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (<i>Sebastian Ovidiu Dobrotă</i>)	378
<i>Pontica L</i> , 2017 (<i>Oana Damian</i>)	380
<i>ABRÉVIATIONS</i>	385

Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), *Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)*, Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (ISBN 978-3-11-050127-8)

Fondată de eubeenii din Eretria în anul 733/732 a.Chr., Methone este cea mai veche colonie grecească din nordul egeean, în Golful Thermaic, la vest de gura râului Haliacmon. Începând din anul 2003, aici au avut loc săpături sistematice, care continuă și astăzi în cadrul lărgit al unui proiect internațional. Rezultatele acestor săpături au fost mult peste așteptări, mai ales în ceea ce privește prima fază (ultima treime a secolului al VIII-lea – începutul secolului al VII-lea a.Chr.), prin descoperirea unei pivnițe („Υπόγειο”), de aproximativ 3,50 × 4,50 m și o adâncime de 11 m, aflate pe dealul de est al așezării. Pivnița, care nu a fost finalizată constructiv, a fost umplută în mai multe faze în jurul anului 700 a.Chr. Printre materialele descoperite în umplutură se află bărne de lemn, pietre folosite pentru prelucrarea metalelor, zgură și, mai ales, numeroase fragmente ceramice de la sfârșitul epocii geometrice. Dintre acestea din urmă, 191 poartă inscripții și dipinti, fiind primele descoperiri de acest fel din spațiul nord egeean. Contextul amintit a făcut deja subiectul unei monografii publicate în anul 2012¹. În același an, a fost organizat la Salonic un colocviu internațional, care a avut scopul de a analiza aceste descoperiri ceramice excepționale din mai multe perspective, tema principală a colocviului reprezentând-o inscripțiile ceramice. Actele acestui colocviu au fost strânse și publicate în volumul de față, apărut în anul 2017 la Editura Walter de Gruyter. Spre deosebire de volumul din 2012, acest volum este în limba engleză, fiind mai degrabă o completare, un comentariu amplu al primului, care se remarcă prin cataloage de primă calitate. De altfel, în volumul de față sunt foarte multe trimiteri la monografie.

Așa cum o arată și subtitlul, *graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)*, cele trei capitole sunt organizate în jurul graffitelor și dipintilor

descoperiți la Methone. Primul capitol (p. 9–132), intitulat „*Graphê* și arheologie”, cuprinde cinci contribuții, două dintre acestea fiind referitoare la amforele de transport. Al doilea capitol (p. 135–258), „*Graphê*, alfabet, dialect și limbă”, tot atât de amplu ca și primul, cuprinde șase contribuții, toate legate de graffiti. Ultimul capitol (p. 261–328), „*Graphê* și cultură”, este redus la trei contribuții. Cât despre titlul volumului, *Panhellenes at Methone*, este mai degrabă discutabil, atâta timp cât majoritatea inscripțiilor aparțin alfabetului metropolei Eretria. Chiar dacă spectrul descoperirilor, în special amforele de transport, indică un comerț la mare distanță fără precedent pentru această regiune în epoca geometrică târzie, folosirea termenului de *panhellenes* este departe de a fi clarificată, în ciuda efortului celor trei editori de a-l justifica (p. 1–3). Faptul că lipsesc *ethnika* din inscripțiile păstrate este, mai degrabă, un argument împotriva panhelenismului methonian timpuriu.

Primul capitol din volum (p. 9–19), semnat de Antonis Kotsonas, Evangelia Kiriati, Xenia Charalambidou, Maria Roumpou, Noémi Suzanne Müller și Matthaios Bessios, discută amforele de transport descoperite în Υπόγειο. Amforele au fost publicate exemplar de Antonis Kotsonas în monografia din 2012, noutatea, în volumul de față, fiind dată de analizele petrografice efectuate în laboratorul Fitch al Școlii britanice de arheologie din Atena. Amforele provin din Attika, Eubeeea, Lesbos, Milet, Samos, Chios, Ciclade, Fenicia, câteva fiind de producție locală. Până la cercetările din Methone, exista un număr mic de descoperiri amforice din centrele amintite sau acestea lipseau cu totul, tipologia fiind mai clară începând două generații mai târziu, din al treilea sfert al secolului al VII-lea a.Chr. Acest fapt prilejuiește autorilor ocazia unei noi discuții cu privire la începuturile producției din anumite centre, precum Chios,

¹ M. Besios, G.Z. Tzifopoulos, A. Kotsonas, Μεθώνη Περίοδος: Επιγραφές, Χαράγματα και Εμπορικά Σύμβολα στη Γεωμετρική και Αρχαϊκή

Κεραμική από το Υπόγειο της Μεθώνης Περίοδος στη Μακεδονία, Salonic, 2012.

Samos, Lesbos sau Milet, pentru care existau puține contexte ancorate cronologic în secolul al VIII-lea a.Chr. (Carthagina, Spania, Israel, Pithekoussai), dar și o reevaluare utilă a comerțului timpuriu la mare distanță. Chiar dacă rezultatele oferite în acest capitol sunt preliminare, descoperirile din Methone depășesc cu mult cadrul regional nord-egeean. Pe lângă analizele de pastă, care confirmă în cea mai mare parte clasificările tradiționale, sunt amintite și urme de conținut, destul de puțin discutate, numeroși graffiti fiind păstrați pe aceste recipiente.

Cea de-a doua contribuție (p. 20–35) este semnată de Nota Kouru, care încearcă să reconstituie contextul în care apar primii graffiti de la Methone. Primele inscripții ceramice de aici sunt datate la sfârșitul secolului al VIII-lea a.Chr., două sau trei generații după descoperirile din sudul Italiei. În spațiul egeean (Eretria, Naxos), primele evidențe ale folosirii alfabetului datează din perioada geometrică mijlocie II (prima jumătate a secolului al VIII-lea a.Chr.), dar fără un context sigur (p. 22–23). Pentru autoare, apariția timpurie a alfabetului la Methone este văzută ca urmare a rețelilor comerciale timpurii din Egeea.

Cea mai întinsă contribuție din volumul de față aparține lui John K. Papadopoulos (p. 36–104). Articolul său privește, într-o manieră sistematică, mărcile de olar și, îndeosebi, folosirea de către olari a alfabetului de la sfârșitul epocii bronzului până la începutul secolului al VII-lea a.Chr., un subiect destul de puțin abordat în literatura de specialitate. Articolul este și o aducere la zi a unui catalog mai vechi, care cuprindea 70 de mărci de olar, realizat de același autor în anul 1994. Noul catalog publicat aici numără 172 de descoperiri, printre care și cele câteva litere scrijelite sau pictate înainte de ardere ale unor fragmente ceramice descoperite la Methone (p. 56–58, 78–79). Printre cele mai importante concluzii este de amintit faptul că olarii erau alfabetizați deja în secolul al VIII-lea a.Chr. Un excurs (p. 92–96) privitor la relația deosebită între olari și alfabet este dat și de folosirea în greacă a aceluiași termen pentru „a desena” și „a scrie”, γράφειν/γράφω. Dintr-o altă perspectivă decât articolul precedent, prin comparația între alfabetele frigian, grecesc și fenician, Papadopoulos consideră spațiul egeean ca loc al adoptării și adaptării alfabetului grecesc (p. 96–104). Catalogul este însoțit de o ilustrație bogată,

conținând mai ales desene.

Descoperirile din Methone, în contextul altor inscripții ceramice din lumea eubeeană, de la Eretria și Pithekoussai, sunt o ocazie pentru Samuel Verdan (p. 105–122) de a reflecta asupra altui subiect, puțin discutat pentru perioada geometrică, respectiv folosirea notațiilor numerice. Autorul, plecând de la câteva exemple, propune ipoteza unui sistem numeral coerent al eubeenilor. Finalul articolului privește legătura între numeralele etrusce și cele folosite de eubeeni la sfârșitul secolului al VIII-lea – începutul secolului al VII-lea (p. 116–118). Articolul este însoțit, pe lângă câteva desene, și de două tabele.

Prima parte a volumului se încheie cu același subiect cu care a început, amforele de transport. De data aceasta însă, greutatea o au inscripțiile pe amfore. Articolul (p. 123–132) este semnat de Alan Johnston, cel căruia îi datorăm cele mai numeroase și valoroase contribuții despre mărcile simple pe vasele grecești. Avem prin această contribuție o așezare a semnelor și literelor de pe amforele din Methone în contextul mai larg al folosirii acestor semne și litere din locurile de producție și de desfacere. Majoritatea inscripțiilor de pe amforele de aici sunt semne non-alfabetice, care își găsesc paralele în descoperiri din Creta, Italia, Spania etc.

Partea a doua a cărții cuprinde contribuții legate de apariția și difuzarea alfabetului eubeean prin prisma noilor descoperiri din Methone. Trei dintre cele șase contribuții sunt de sinteză, celelalte trei privesc teme specifice. Plecând de la cele mai lungi trei inscripții descoperite la Methone, articolul lui Richard Janko (p. 135–164) tratează apariția alfabetului grecesc. Tema a mai fost discutată pe larg de același autor într-un articol din anul 2015, cel de față fiind mai degrabă o revizuire. Dintre cei trei graffiti, unul apare pe un vas eubeean, ceilalți doi pe vase din Lesbos, toți fiind însă în alfabet eubeean (p. 136–138), așa cum bine argumentează R. Janko, ceea ce face ca unul dintre cuvintele-cheie din titlul volumului de față, *panhellenes*, să fie mai mult decât discutabil. Pe baza descoperirilor timpurii din Latium, Frigia și, mai apoi, Egeea și sudul Italiei, Janko discută apariția alfabetului în Eubeeea și rolul acestuia în perioada geometrică târzie – arhaică timpurie. Un alt subiect dezvoltat aici privește originea alfabetului roman (p. 155–158).

Particularitățile alfabetului și dialectului

eubeean sunt discutate în detaliu în articolul Francescăi Dell’Oro (p. 165–181). Aici sunt analizate particularitățile alfabetului eubeean, îndeosebi din coloniile din Sicilia și sudul Italiei față de evidența nouă din Methone, subliniindu-se caracteristicile locale. Un fapt interesant pentru coloniile eubeene din sudul Italiei îl reprezintă prezența elementelor grecești din alte zone decât Eubeea în perioada arhaică timpurie. Alfabetul eubeean timpuriu este discutat și de Anna Panayotou-Triantaphyllopoulou (p. 232–241).

Roger D. Woodard analizează, apoi, câteva dintre literele de pe vasele menționate (p. 182–218), propunând în partea a doua a contribuției sale o nouă interpretare a unuia dintre numele de pe un graffito lung de la Methone, Ηακεσάνδρῶ. Același graffito este subiectul central și al contribuției Christinei Skelton (p. 219–231). Partea a doua se încheie cu un studiu despre *sigma* pleonastic atestat la Methone, realizat de Julián Méndez Dosuna (p. 242–258).

Partea a treia a volumului este deschisă de o contribuție a lui Niki Oikonomaki despre inscripțiile din Methone, din perspectiva teoriilor moderne privind alfabetizarea (p. 261–284), fiind discutate contextul (p. 262–264), obiectul inscripționat (p. 264–267), persoana care scrie (p. 267–269), cea care citește (p. 269–273), textul (274–277). Relația între obiect și text este detaliată și în următoarele două contribuții, cea a

Alexandrei Pappas (p. 285–308) și cea a lui Marek Wećowski (p. 309–328), acesta din urmă făcând o legătură între aceste inscripții timpurii și *symposion*.

Volumul se încheie cu bibliografia generală (p. 329–359), un index general (p. 365–373) și de surse (p. 374–377). Fără doar și poate, descoperirile recente din Methone nu puteau rămâne fără ecou. Este meritul celor care au dus la bun sfârșit publicarea săpăturilor de a realiza și o primă încercare de sistematizare a descoperirilor într-un context mai larg. Tema principală a cărții privește scrierea de pe vasele descoperite aici și datate la sfârșitul secolului al VIII-lea a.Chr., însă tot atât de bine ar putea să apară și ca un alt volum despre comerțul din Egeea în aceeași epocă, pe baza descoperirilor din Ypogeio. Chiar dacă titlul nu este cea mai fericită alegere, volumul de față nu va putea trece neobservat atât de către cei care se ocupă de începuturile scrierii în Grecia, cât și de către cei care studiază începuturile colonizării grecești în nordul egeean.

Iulian Bîrzescu,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: iulian2@gmail.com.

Nathan Badoud, *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (ISBN 978-3-406-64035-3)

Lucrarea de față, apărută în prestigioasa serie de istorie veche *Vestigia* a editurii Beck din München, reprezintă varianta revizuită a tezei de doctorat a lui Nathan Badoud (mai departe N.B.), teză susținută la universitățile din Neuchâtel și Bordeaux III în anul 2007. Bazându-se pe sursele epigrafice (inscripții și ștampile de amfore), scopul acestui volum, impresionant prin numărul mare de documente analizate, este de a stabili, într-o manieră exhaustivă, o nouă cronologie a inscripțiilor din Rhodos după sinoicismul din anul 408 a.Chr., cu

implicațiile rezultate asupra istoriei cetății. Sunt analizate peste 5000 de inscripții, descoperite atât pe insulă, cât și în *peraia* situată în vecinătatea anatoliană continentală, și numeroase ștampile de amfore, care menționează preoții eponimi ai lui Helios.

Capitolul I tratează dificila problemă a calendarului rhodian, pe de o parte, existând un „an civil” (p. 17), pe de altă parte, unul „eponimic” (p. 17–18), precum și o lună intercalară. Anul civil nu coincide cu cel eponimic, primul încheindu-se mai devreme.

Una dintre cauzele principale ale acestei diferențe a fost sinoicismul târziu al celor trei orașe din insulă, Ialysos, Kamiros și Lindos, pe care N.B., prin calcule ingenioase, îl așază la 17 octombrie (1 Karneios) 408 a.Chr. (p. 23). Anul civil este legat de sinoicism, cel religios, eponimic, era în uz în cele trei *poleis* amintite înainte de anul 408 a.Chr. Pentru stabilirea calendarului, în discuție sunt aduse atât inscripții, cât, mai ales, ștampile de amfore, care menționează cele 12 luni ale calendarului, plus luna intercalară. Tot în acest capitol, N.B. tratează succint producția de amfore rhodiene și, ceva mai detaliat, problematica ștampilelor secundare, acest subiect încheind prima parte (p. 34–35). Urmând exemplul lui Christoph Börker², după N.B., ștampilele de amfore rhodiene sunt interesante nu numai pentru studiul calendarului, ci și pentru a vedea nivelul producției amforice în funcție de lună.

Capitolul al II-lea discută catalogul preoților Atenei Lindia (p. 37–74), magistrați eponimi ai cetății Lindos. La baza acestui capitol stă o inscripție, cunoscută ca „lista preoților”, din care sunt păstrate 12 fragmente. Capitolul este împărțit în patru subcapitole și un apendice: preoția, era din Lindos, cronologia și reconstituirea amplasamentului original al stelei. N.B. face o analiză a listei de preoți (p. 51–66), mai ales a primelor opt fragmente din listă, pentru care propune și o nouă datare. Catalogul permite datarea a mai bine de 600 de documente din insulă.

Tot de cronologia Lindos-ului se ocupă și capitolul al III-lea, în fapt un excurs asupra a două inscripții descoperite aici (p. 75–82): prima, o listă conținând numele a 259 de persoane, care fac subscripții publice, este legată de asediul lui Demetrios Poliorketul asupra Rhodos-ului în anul 305–304 a.Chr. O a doua inscripție, un decret din perioada imediat ulterioară acestui eveniment, privește integrarea regiunii Peraia și a câtorva insule din apropiere în teritoriul rhodian.

Aproximativ după aceeași schemă ca și capitolul al II-lea, este împărțit și capitolul al IV-lea, catalogul preoților lui Poseidon Hippios (p. 83–89), la baza acestuia aflându-se o inscripție, publicată pentru prima dată în anul 1854 de naturalistul suedez Jochen Hedenborg, acum pierdută. N.B. stabilește o nouă cronologie a succesiunii de preoți ai lui Poseidon.

Cataloagele din Kamiros sunt tratate în capitolul al V-lea (p. 91–109). Cronologia kamireană se sprijină mai ales pe două cataloage, nu foarte bine păstrate, „catalogul demiurgilor” și un al doilea catalog, cu 111 nume de preoți ai Atenei Polias. Demiurgii (*damiourgoi*) erau eponimi la Kamiros. Din același oraș se păstrează și alte cataloage analizate de autor, respectiv de preoți ai lui Apollon (p. 99–100) și de *archieristai* (p. 100). Capitolul al V-lea se încheie cu un apendice despre un relief arhaizant dedicat în timpul demiurgului Dionysios Archidamos (p. 108–109).

Capitolul al VI-lea (p. 111–135) discută cataloage adnotate și lista mare a presbiterilor, trei cataloage care numesc preoții lui Apollon Erethimios, profeții și preoții lui Asklepios. În acest capitol sunt analizate și sărbătorile rhodiene.

În capitolul al VII-lea (p. 137–152), N.B. tratează cronologia ștampilelor amforice rhodiene³ și ciclul intercalar. Pentru luna *Panamos deuterios* face o listă de 47 de magistrați. Capitolul este însoțit și de un catalog al descoperirilor de ștampile amforice, care menționează această lună (p. 144–152). Contribuția autorului la stabilirea cronologiei eponimilor de pe ștampile este una remarcabilă, îndeosebi prin atenția pe care o arată și altor categorii de documente, cum sunt inscripțiile. Discutând ciclul intercalar, N.B. consideră că atât cronologia relativă, cât și cea absolută a preoților eponimi trebuie revizuită.

Capitolul al VIII-lea (p. 153–200) discută lista preoților lui Helios, fundamentul cronologiei rhodiene elenistice. Magistrați eponimi din

² C. Börker, *Der rhodische Kalender*, ZPE 31, 1978, p. 193–218.

³ Cronologia ștampilelor de amfore rhodiene o urmează în linii mari pe cea stabilită de G.

Finkielstejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ. Premier bilan*, Oxford, 2001.

Rhodos, preoții lui Helios se regăsesc atât în inscripții, cât și pe ștampile de la sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. până la începutul epocii imperiale. Preoția lui Helios constituia cea mai importantă sarcină, fiind ținută pe rând de locuitorii din Lalysos, Kamiros și Lindos. Așa cum arată autorul, unii dintre acești preoți fuseseră înainte și preoți ai Atenei Lindia sau/și *damiourgoi*. Lista preoților lui Helios prilejuiește lui N.B. un excurs privitor la istoricul cercetării ștampilelor de amfore produse în Rhodos. După N.B., începutul ștampilării amforelor rhodiene este de plasat în jurul anului 300 a.Chr. În discuție este adusă o inscripție descoperită în Rhodos, care amintește primii preoți ai lui Helios, dintre anii 407 și 368 a.Chr., și cei din perioada 332–298 a.Chr. Apoi, N.B. reușește să identifice preoți eponimi de pe ștampile cu persoane cunoscute din inscripții și din alte surse.

Concluziile (p. 201–202) sunt însoțite de un tablou sintetic, de un tabel cronologic al inscripțiilor rhodiene (p. 205–246) și de cinci anexe (p. 247–304): atestări ale adopției, eponimi, preoți ai lui Helios asociați lunii intercalare de pe ștampilele de amfore, sculptori și *stemmata*.

Lucrarea este însoțită de un catalog excelent al inscripțiilor (p. 305–453), 72 la număr, cu un aparat critic detaliat, traduceri și comentarii pertinente și cu ilustrații de bună calitate. Urmează liste bibliografice pentru surse (p. 455–465), ștampile de amfore (p. 466–469) și o listă generală (p. 471–479). Concordanțele, un index detaliat și o listă a sursei ilustrației din text încheie acest volum deosebit prin calitatea cercetării.

Uneori, trimiterile la catalog ale descoperirilor discutate în text sunt oarecum greoaie, adesea fiind făcute exclusiv în notele de subsol, iar lectura este, prin natura subiectului, mai degrabă dificilă. N.B. reușește însă nu numai realizarea unui capitol de istorie locală, ci, prin rolul jucat de insulă în epoca elenistică, și o contribuție majoră de istorie antică. Nu în ultimul rând, volumul va deveni un instrument de lucru util pentru arheologia epocii elenistice, ștampilele de amfore rhodiene fiind descoperiri comune atât în spațiul mediteranean, cât și în cel pontic.

Iulian Bîrzescu,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: iulian2@gmail.com.

Toni Naco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean*, Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (ISBN 978-9-00-435404-3)

A volume having this title is clearly promising from the very beginning specifically for all the students of private ancient Mediterranean (and Pontic) war and warfare – brigands, pirates, mercenaries, ‘rogue’ generals etc. Likewise, ancient military historians, classical archaeologists interested in the archaeology of violence and researchers of ancient international relations are surely tempted to at least throw an eye on such a volume that explores the appropriateness, the benefits and the shortcomings of using the concept of ‘warlord’ for describing influential individuals leading private military operations in ancient global systems characterized by different distributions of power – multipolarity, bipolarity or unipolarity.

This volume represents the proceedings of an ambitious ICREA Conference held in Barcelona in 2013 that assembled many leading scholars in the fields of classical warfare and international relations, as well as promising young researchers in the same fields. It is surely a pity that influential scholars in the field of private warfare, like Philip de Souza and Vincent Gabrielsen, have not submitted or retreated their papers for publication in this volume (and this calls again into question the perspectives of publishing in proceedings volumes whose appearance lag for years after the conferences actually took place). Nevertheless, most participants to the Barcelona conference sent their contributions and, at the same time, the editors were very inspired both to keep in their introduction some of the remarks

made by the scholars whose papers are missing and to invite also two contributors who did not take part to the conference, but whose papers in the last, separate, part of the volume, outside the immediate scope of the other contributions, is highly welcome.

The result is a highly attractive mosaic of 22 papers, ranging in time roughly from the 4th to the 1st century BC (with the notable exceptions of the last two papers, dealing with Late Antiquity and modern international relations) and spatially covering all the Mediterranean, although the centre of gravity is represented as a matter of course by the Greek and Roman societies. Therefore, there is barely anyone interested in ancient military warfare in the Late Classical and Hellenistic periods who will not find at least one paper of immediate interest. The diversity of topics and approaches is indeed conspicuous: from the Persian Empire and Hellenistic kingdoms, through the Greek city-states, to the Roman and Carthaginian republics, and from general analyses like J.W. Rich's "Warlords and the Roman Republic" and N. Rosenstein's "Why No Warlords in Republican Rome?", through regional or factual surveys like M. Álvarez Martí-Aguilar's "The Network of Melqart: Tyre, Gadir, Carthage and the Founding God" and F. López Sánchez's "Galatians in Macedonia (280–277 BC): Invasion or Invitation?", to individual case studies like those dealing with Lysander (D. Gómez-Castro), Iphicrates and his *lochagoi* (N.V. Sekunda), Sulla (S. Zoumbaki) and Sertorius (T. Naco del Hoyo and J. Principal).

I will not provide an overview of all the papers, as this is already given by the editors in their Introduction (p. 7–11). Instead I will briefly address some questions and even possible shortcomings, pointing that they are not to be imputed to someone, especially given the fact that this volume is a pioneering venture in trying to adapt to classical military and interstate history possibly useful concepts drawn from modern social sciences, but should be highlighted in order to guide further attempts in the same vein.

Primo, I wonder if the chronological cut for the volume is meaningful. As I assume after reading it, warlordism is a phenomenon that might be envisaged only relative to states and a certain interstate global architecture (see below). Therefore, the chronological limits of the inquiry

should take into account the dominant type of political actors in the Mediterranean international relations and the distribution of power in the international system. The final emergence of a unipolar Mediterranean, conspicuously dominated by the Roman Empire, provides an undisputed ending point in the 1st century BC. The raise of Carthage, Syracuse and Rome as more than city-states in the Western Mediterranean, as well as the loss of the Greek *poleis* in front of Macedon in the East might also be considered as sufficient arguments for embracing the 4th century BC as the starting point of the inquiry, and probably this was also the reasoning of the organizers of the conference. Is this valid? Is this enough, when trying to adapt a modern concept for usage in ancient contexts?

I would have certainly preferred to oppose the warlords not only to the great empires of the last four centuries BC and to the Greek *poleis* in their last years of independence, but also to the Mediterranean city-states and tribal confederations before the clear domination of empires in the Mediterranean international system. The chronological starting point might have been raised at least to the last quarter of the 6th century BC, when for the first time an empire starts to compete for domination in the Mediterranean, followed quite rapidly in the 5th BC century by city-states ruling empires, as Carthage, Athens and Syracuse, if not to somewhere around 700 BC, when the Mediterranean begins to appear as a huge network woven through the activity of Phoenician, Greek and even Etruscan emerging city-states, without competition in their maritime ventures from land-based empires (Assyria, Egypt, Babylon, Media and Lydia are extraneous and quasi-totally land-minded). This would have helped not only in reducing the imbalance between the first part and the second part of the volume (seven papers on the 4th century BC and 13 papers on the Hellenistic period, see Introduction, p. 7), but would have certainly added value to the conceptual reflection on warlords, by extending it to political entities and international multipolar systems where the relationship between the private and the public power – at the core of the 'warlord' concept – was slightly different than in the last 4 centuries BC. The few remarks on possible occurrences of warlords in the archaic and early classical Persian Empire and Central Italy in C. Tuplin's, J.W.

Rich's and N. Rosenstein's contributions give some useful, but unfortunately insufficient, hints about how the debate could have been enriched by such a chronological and topical extension.

In order to show that this should not be simply taken as the resentment of an archaic-focused scholar, I may suggestively ask: are there any differences in the military possibly warlord-type actions conducted in Thrace and in the Hellenistic region by Peisistratus and the two Miltiades in the 6th, Alcibiades in the 5th and Iphicrates in the 4th century BC? Are the possible differences substantial or are they driven only by the different nature of Athens as a state and of the Northern Aegean as an international stage in these three consecutive centuries?

Secundo, I would have certainly expected one or two contributions of a more theoretical scope on the benefits or shortcomings of using the concept of 'warlord' in historical contexts that have never produced any equivalent terms (T. Naco del Hoyo and J. Principal, p. 385–386, 405; B. Rankov, p. 315), or at least a broader discussion in the editors' Introduction.

Surely, we are made aware by the editors that they did not develop the theoretical arguments briefly exposed in the Introduction, as the individual authors did "tackle most of these issues from multiple and varied perspectives in their own chapters" (p. 6). Indeed, there are valuable insights provided by most of the contributions and especially in those written by C. Tuplin, L. Rawlings, A. Coşkun, J.W. Rich, S. Zoumbaki, T. Naco del Hoyo and J. Principal. As well, R. Grasa's paper at the end of the volume is helpful as a summary of the conceptual debate regarding modern warlords. Last, but not least, readers are frequently informed on the lack of consensus between the participants to the conference with regard to the meaning and usage of 'warlord' (e.g. A. Coşkun, p. 206: "after days of lively debates in Barcelona, we were still far from agreeing on a clear-cut definition that was neither over- nor underdetermined"), therefore the reluctance towards an attempt to provide a general overview is wholly explainable.

Nevertheless, at the end of the reading, I feel a little bit uncomfortable with the lack of some thorough discussions and possible unified views regarding the results of so many interesting case studies, where different authors used slightly (or even largely) different definitions of the concept

of 'warlord', in order to describe diverse historical facts and situations (or to refuse the possibility of making such descriptions). Is it useful to apply this modern concept to ancient reality or not? When? How? Are there conspicuous differences between its modern use and the tentative use in ancient contexts? Readers might well answer themselves these questions after crossing through all the particular cases shown in the book, but more expanded guidance than that briefly sketched in the Introduction would have been welcome.

I come up here with my own insights, based on the reading of the contributions to this book.

Establishing a *genus proximum* is rather simple, being based on two conditions that are consensually accepted: (1) the overwhelming part of the strength of warlords is military – they are able to attain their goals through use of the sheer force of significant armed groups, even armies, which are kept loyal to them through permanent redistributions of the wealth acquired as a result of military victories, plunder and military control of some territories producing resources; (2) they do not obey the central formalized institutional power of a typical political actor on the international stage and they are not themselves such a centre (they are not monarchs ruling through other institutions than the army).

Some authors end their conceptual quest here, although they recognize the unsatisfactory analytic usefulness of such a definition (e.g. J.W. Rich, p. 269: "To embrace these widely varying current applications, the word 'warlord' must be regarded as a broad, generic term to denote any individual non-state agent with military force at his control and able to act with effective autonomy. Such individuals may occur because central state control has weakened or because it has not yet fully developed or (as with condottieri) because it suits state authorities to cooperate with them. So defined, its breadth necessarily limits the term's analytic value, but with care it may still prove serviceable"). This might trigger confusions between warlords and usurpers, rebelled generals, leaders of political factions in a civil war, leaders of liberation movements etc. (which is the case in some contributions to this volume and in many other pieces of ancient historical literature).

Others authors try to establish a meaningful *differentia specifica* and most of the time the

discussion is revolving around legitimacy as the possible key to the conceptual conundrum (e.g. L. Rawlings, p. 155; A. Coşkun, p. 206–207). I think that such attempts are close to giving the correct solution for coining a truly useful analytic tool. However, even here much more precision has to be sought, as legitimacy is a central issue also to usurpers or leaders of factions caught in civil wars and is a highly subjective matter.

I assume that true warlords are those who do not seek any political legitimacy, ascension or power and are interested only in material gains for them and their bands/armies, extracted through the direct use of violence, through the threat of violence when they managed to establish their control over some areas and/or through selling their services to political actors of the international system. Therefore, in its most restricted sense, this conceptual category might encompass leaders of warbands, especially when they are excluded from their communities after they lose the internal competition for power, 'admirals' of piratical fleets, leaders of extended networks of brigands, mercenary captains of the *condottiere* type, rogue generals. They truly deserve their name when their military strength can somehow compete with that of typical political actors of the international system, either because of its size, in symmetrical confrontations, or because of the asymmetrical tactics they employ in contexts which favour such approaches.

Although I like to emphasize the apolitical dimension as the specific criterion that differentiates warlords from other autonomous charismatic military leaders, it should be born in mind that they are marginal pawns in a game where political actors are the dominant pieces. Exclusively or at least overwhelmingly exerting military power cannot be a lasting activity: warlords competing with political players either evolve, or perish. As R. Grasa (p. 464–469) astutely notices, warlordism should be envisaged as a process. People and territories over which political control is partially or entirely lost become subjects for the exclusive military control of warlords, but afterwards they come back under political control, either through the defeat of warlords, or through the progressive change of the very nature of the warlords' power: they

might institutionalize their power and begin a process of state formation or they might usurp the political power in already existing polities (scenario that occurs mostly in the cases of mercenary captains). In both situations, they cease to be warlords any more.

I think that the explanation for the great confusion reigning in the attempt to clearly conceptualize the idea of 'warlord' rests exactly in this processual dimension of warlordism, which renders it apparently so similar to other phenomena as civil wars, rebellions, secessionist movements, outright usurpations. Although the beginnings and the final results might be the same for all the phenomena, warlordism should be differentiated because at a certain stage of its development there is nothing political about it, like in the other cases, but only private military power used for acquiring material gains.

The fact that, in the end, the reading of this book kindles such reflections on the concepts of 'warlord' and 'warlordism' and their relation to the international system, shows that no matter the editorial preferences of certain very exigent readers, the volume is a great achievement, both for the study of ancient war and warfare, as well as for the research of the interstate relations occurring in the very remote past. It certainly represents food for thought for the scholars dealing with these research fields in Mediterranean ancient history. The great diversity of case studies collected in the book (happily complemented by a very well-built index) is a good incentive to expand the reflection not only to other periods, as I have already suggested, but also to other regions, like the Pontic area, where there are plenty of cases which await a closer scrutiny.

The topic itself and at the same time the approach followed in this volume in order to test the usability of modern concepts in the ancient world are praiseworthy. Although consensus with regard to the concept of 'warlord' has not been achieved, a great step forward has been made.

Liviu Mihail Iancu,
University of Bucharest;
e-mail: liviu.iancu@drd.unibuc.ro.

Christoph Hinker, *Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung*. Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustrații (ISBN 978-3-643-50510-1)

Plecând de la o serie de cursuri și seminarii concepute pentru a suplini lacunele existente în oferta de specialitate în perioada sa de formare (p. 9) și susținute la universitățile din Graz, Innsbruck și Viena, Christoph Hinker oferă studenților la arheologie și altor cititori interesați un volum declarat chiar din titlu ca fiind o „introducere teoretică și practică” în tipologiile unei selecții de artefacte din provinciile Imperiului Roman.

Volumul, compact și ușor manevrabil, se dovedește a fi axat pe aria provinciilor din vestul Imperiului Roman (pe care se concentrează în mod obișnuit cursurile universitare în spațiul vorbitor de limbă germană – vezi și Th. Fischer (ed.), *Die römischen Provinzen. Eine Einführung in ihre Archäologie*, Stuttgart, 2001) și limitat la unele materiale arheologice din sticlă, ceramică și metal (p. 9). Astfel, nu sunt luate în considerare obiectele din os, lemn și piele, după cum nu sunt discutate nici piesele de echipament militar și armele, denumite generic militaria (p. 10 și 125).

Structura lucrării cuprinde trei părți. Prima este una teoretică (p. 15–121), dedicată terminologiei utilizate și modurilor de abordare a studiului materialelor arheologice, implicând și un istoric al cercetării și o critică a surselor (p. 16–18), o prezentare generală a tafonomiei arheologice (p. 20–29) descriind procesele depoziționale și post-depoziționale, a clasificărilor vs. tipologii (p. 29–35), a analizelor de complexe (p. 35–39), a utilizării analogiilor (p. 40–41), a interdependențelor dintre formă, funcționalitate și material (p. 41–46). Aplicarea practică a problematicii abordate este prezentată insistând pe analiza contextului arheologic și pe valorificarea informației de bază, obținute din studiul propriu-zis, tipologic, al materialului arheologic (p. 46–121), în cadrul larg al zonei, epocii și societății cărora le aparține.

Cea de a doua parte a volumului (p. 125–297) prezintă o serie de materiale, forme și aspecte tehnologice, prin care este exemplar introdusă practica propriu-zisă a lucrului cu materialele

arheologice: vase din sticlă (p. 126–152); diverse vase din ceramică (p. 153–233: amfore, ceramică cu glazură cu plumb, ceramică fină, inclusiv categoriile regionale „Raetische Ware” și „Belgische/Rheinische Ware”, opaițe din ceramică, terra sigillata); un excurs succint despre cuptoarele de ars ceramică (p. 159–160); tehnici de prelucrare a metalelor și ornamentare a obiectelor din metal (p. 233–240); fibule (p. 240–265); opaițe din metal (p. 265–267); veselă din metal (p. 268–297). Fiecare categorie de material este prezentată succint, inclusiv în ceea ce privește modul de producție și logistica necesară, materia primă, eventuala evoluție a formelor, producției și distribuției, pentru ca, în final, să fie prezentate tipologiile uzuale. În acest punct, ar fi fost utilă pentru publicul-țintă al lucrării de față includerea unei corespondențe între tipologii, cel puțin pentru cele mai des întâlnite forme.

În final, un index cu diferitele localități menționate în text (p. 299–306), precum și liste bibliografice (p. 307–362) completează volumul. Bibliografia include o listă de lucrări generale, o listă a autorilor clasici („eponimi”) pentru subiectul tratat, precum și o listă consistentă, ordonată după subcapitolele primelor două părți ale lucrării. La final este inclusă o listă adițională, generală, de bibliografie suplimentară.

Volumul oferă un punct de pornire deosebit de util și prețios pentru abordarea diferitelor categorii de materiale arheologice din epoca romană, dar nu poate fi utilizat decât având la dispoziție o bibliotecă de specialitate foarte bine dotată. Ilustrația, deși de foarte bună calitate, nu include niciuna dintre tipologiile utilizate. Este de apreciat însă includerea unor ilustrații cu indicarea denumirii diferitelor părți ale unor obiecte precum opaiț (fig. 21) sau fibulă (fig. 41). Firește, în această lipsă este posibil a fi presupusă și o intenție de obligare a cititorului să utilizeze bibliografia de bază și să ia în mână chiar și lucrările vechi din secolul trecut (ceea ce, în realitate, mulți studenți și tineri cercetători nu sunt foarte tentați să facă).

Probabil din cauza elementelor în baza cărora a fost construită lucrarea, și anume cursurile și seminariile universitare susținute de autor, volumul este oarecum neechilibrat, atât în ceea ce privește categoriile de materiale arheologice prezentate, cât și modul inegal de abordare a acestora (foarte detaliat, în cazul *terra sigillata*, sau prea lapidar). În unele situații, cum ar fi prezentarea tehnicilor de ornamentare a obiectelor din metal (p. 239) sau simpla menționare a unor forme de vase (p. 278), informația putea să fie suprimată cu totul, fiind prea puțină și deloc ilustrată. În fapt, impresia este că textul era inițial completat de ilustrațiile din prezentarea Power Point care, în economia volumului tipărit, nu au mai existat. În plus, ar fi fost de dorit, mai ales în contextul unei introduceri care urmărește analiza și încadrarea cronologică a descoperirilor mărunte, includerea unei prezentări cât de succinte a categoriilor reprezentate de ștampilele tegulare, precum și de monede, al căror aport este deosebit de semnificativ pentru discuție.

În mai multe locuri, în volum sunt incluse citate din autori antici, precum și termeni antici, folosiți ca termeni tehnici, chiar dacă utilizarea lor exactă în Antichitate (și mai ales în ce epocă anume) este încă discutată (de exemplu, *vascularius* – p. 269). De asemenea, pentru termenul „balsamarium”, folosit convențional în literatura de specialitate, este de așteptat, pentru o publicație destinată studenților, să îi fie explicată situația și diferențierea față de „unguentarium”. În modul în care apare în lucrare – p. 144, fig. 8 (pentru recipiente din sticlă, interșanjabil, s-ar înțelege „unguentarium”), dar și la p. 295 (pentru recipient din metal, de o formă total diferită) – situația este deosebit de confuză. Similară este și situația pentru termenul de „terra sigillata”, cules, pe parcursul lucrării, cu italice (ceea ce ar indica, prin urmare, un termen tehnic latin), dar și fără, deși problema termenului este corect prezentată la p. 196. Ar fi fost de preferat fie includerea unui glosar lămuritor (dat fiind că studii de specialitate sunt menționate în lista bibliografică!), fie evitarea acestei practici, dată fiind imposibilitatea aprofundării chestiunii în cadrul dat.

Lucrarea lui Chr. Hinker constituie, fără îndoială, un util instrument de lucru și concentrează informații și bibliografie de bază pentru studenții și cercetătorii care au de-a face cu materiale arheologice din epoca romană, atât în vestul Europei, cât și în zonele nediscutate de volum. Aceasta, în primul rând, atât datorită stadiului cercetării, cât și necesității de echilibrare a metodologiei de abordare a materialelor arheologice din această epocă.

Nu rămâne decât de precizat că direcția urmată de Chr. Hinker este deosebit de necesară studenților și tinerilor cercetători și că o nouă ediție este de dorit, mai ales dacă va fi posibil să fie completată cu alte categorii de materiale arheologice, cu prezentarea exemplară a unor complexe arheologice intens studiate și implicând nu doar rezultatele abordărilor interdisciplinare (izvoarele istorice și epigrafice), ci și potențialul cercetărilor multidisciplinare (arheometrie). Acestea din urmă trebuie să fie însă realizate punctual pentru completarea analizei arheologice propriu-zise și nu doar pentru a urma o tendință la modă (caz în care ar fi reduse la ceea ce Chr. Hinker numește grămezi de informații și cifre colectate în baze de date în detrimentul „analizelor tipologice de modă veche” – p. 158).

Volumul prezentat succint aici, cu toate observațiile menționate și eventuale alte posibile sugestii de completare, dovedește cu prisosință veridicitatea uneia dintre concluziile autorului (p. 95): „Ohne spezifisches althistorisches, archäologisches, kulturanthropologisches und wissenschaftstheoretisches Hintergrundwissen ist eine saubere Interpretation von provinzialrömischen Befunden und Funden mit dem Ziel ihrer Einbettung in einen umfassenderen provinzialrömischen, ereignis-, kultur-, sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Kontext nicht möglich”.

Cristina-Georgeta Alexandrescu,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: cgalexandrescu@gmail.com.

Gleb V. Kubarev, *Altürkische Gräber des Altaj*, Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (ISBN: 978-3-7749-4114-4)

Volumul, apărut în prestigioasa serie „Archäologie in Eurasien”, patronată de Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, la care a colaborat, cu această ocazie, și Sibirische Abteilung der Russischen Akademie der Wissenschaften Institut für Archäologie und Ethnographie, începe prin *cuvântul* (p. IX) editorului Svend Hansen, urmat de un *cuvânt înainte al autorului* (p. XI). Preocupările lui Gleb Kubarev pentru antichitățile vechilor turci din regiunea Altai datează de aproape trei decenii, până acum văzând lumina tiparului o serie de alte lucrări și studii dedicate diverselor aspecte arheologice ale populațiilor respective. Acesta continuă activitatea tatălui său – Vladimir D. Kubarev –, căruia îi și dedică volumul care face obiectul prezentării noastre.

Lucrarea de față este o sinteză a descoperirilor funerare din mai multe situri aflate în Altai, fiind structurată în șapte mari capitole, cu caracter problematizant, urmate de scurte concluzii, catalogul descoperirilor și două anexe. Fiecare capitol este împărțit în mai multe subcapitole, unele dintre ele având, la rândul lor, subdiviziuni. Prin modul de expunere și structura adoptată, lucrarea, deși densă, este foarte ușor de consultat, problemele înfățișate înlănțuindu-se într-un mod logic și foarte clar.

Primul capitol are caracter *introdactiv* și cuprinde chestiuni legate de geografia zonei, istoricul cercetării, obiectivul și metoda de abordare (p. 1–14). Cea mai mare parte a regiunii geografice Altai, din punct de vedere al împărțirilor teritoriale actuale, se află în Republica Altai în cadrul Federației Ruse, care se învecinează la nord-vest, nord și nord-est cu alte unități teritorial-administrative ale federației (kraia/ținut Altai, oblast/regiune Kemerovo, republicile Chakassia și Tuva), la sud-vest și sud cu Kazakhstanul și China, iar la sud-est cu Mongolia. Dintre cele 191 de morminte cercetate începând din secolul al XIX-lea, atribuite vechilor turci din spațiul aflat în discuție, 46 au fost incluse în această lucrare, adică aproximativ un sfert din totalul complexelor cunoscute până în prezent.

Cel de-al doilea capitol, intitulat *Chorologia kurganelor și a siturilor* (p. 15–38), este divizat în cinci subcapitole, primul dintre acestea având ca obiectiv stabilirea regulilor de amplasare a kurganelor vechilor turci. În comparație cu distribuția spațială a kurganelor din epoca bronzului și din perioada nomazilor timpurii (în special din epoca scitică), care se întind în șiruri de la nord la sud, în răspândirea monumentelor funerare ale vechilor turci se observă o anume particularitate, care se caracterizează prin două variante principale. Prima include grupuri de kurgane (3–12 tumuli, în mijloc aflându-se întotdeauna un tumul mai mare în care era depus un bărbat cu cal, înconjurat de tumuli care conțineau mormântul feminin și cele ale copiilor), neorganizate în șiruri propriu-zise, dar apropiate și totdeauna la est de linia kurganelor ridicate de nomazii timpurii. A doua variantă cuprinde complexe memoriale, incluzând două kurgane și două împrejmuiri, înregistrându-se însă și cazuri de tumuli ridicați izolat, aparent fără vreo altă regulă sau conexiune.

Sunt discutate, apoi, modalitățile de construcție a mormintelor tumulare, pietrele utilizate, forma și felul în care erau depuse. Se emite opinia interesantă că forma semisferică a tumulilor ar imita iurta, legându-se, în felul acesta, cele două lumi – decedatul părăsește iurta în jurul căreia se concentrează existența sa vremelnică, strămutându-se în viața de apoi în kurgan. De altfel, din punct de vedere lingvistic, cuvântul „kur-gan” este de origine iraniană și ar însemna „mormânt-casă”. Uneori, în apropierea tumulului, se aflau înșirate amenajări circulare de pietre (cel mai spectaculos exemplu – șapte astfel de ringuri în apropierea kurganului 8 de la Char-Jamaatyn-Gol din Mongolia), considerate a avea un rol memorial.

Au fost distinse trei tipuri principale de înmormântări: 1 – morminte primare/principale; 2 – morminte secundare; 3 – înmormântări cu amenajări din pietre, acestea fiind caracteristice doar decedaților din grupa de vârstă *infans*. Urmează analiza amănunțită a elementelor care caracterizează fiecare tip de înmormântare –

forma și dimensiunile gropilor, o atenție deosebită fiind acordată mormintelor cu depunere de cai. Aceștia erau depuși întotdeauna în întregime (nu doar craniul și extremitățile picioarelor, cum întâlnim în mormintele maghiarilor și ale turanicilor târzii – secolele X–XIII), de regulă câte unul, dar chiar și câte trei cai (de pildă, în kurganul 11 de la Balyk-Sook). Ca o formă simbolică și specifică înmormântărilor primare sunt cenotafurile (șase cazuri), respectiv complexe din care lipsește decedatul, mormântul conținând doar calul și diverse obiecte de inventar. Există însă și o altă variantă a mormintelor primare, în care au fost identificați unul sau mai mulți cai, decedatul lipsește de asemenea, dar complexul nu este considerat cenotaf, deosebirea fiind făcută de tipul mobilierului funerar. Analiza continuă cu structura internă a mormintelor și funeraliile, un loc aparte ocupându-l înmormântările de copii, unde se înregistrează o serie de particularități în funcție de grupele de vârstă ale acestora.

Autorul abordează insolitul complex de la Aržan-Buguzun, compus dintr-o incintă săpată în pământ (șanț și val), de formă rectangulară, în interiorul căreia se aflau trei amenajări circulare din pietre, oarecum asemănătoare unor tumuli, dar care nu conțineau și resturile umane sau ale calului, ci doar diverse obiecte de inventar. Din această îmbinare de trăsături, mai mult sau mai puțin întâlnite, decurge dificultatea și oscilația interpretării rolului complexului – între mormânt (simbolic, dar diferit de cenotaf, care conține resturile calului) și monument funerar cu funcție memorială. Indiferent de accepțiune, asemenea complexe sunt foarte rare în peisajul funerar din Asia Centrală și constituie o particularitate caracteristică vechilor turci.

Analiza antropologică a celor 46 de morminte a relevat următoarea situație: 21 de bărbați (la care se adaugă încă trei – pe baza inventarelor specifice mormintelor masculine –, în structurile de tip cenotaf), șapte femei, doi copii; 13 complexe, fiind distruse, nu au putut fi determinate antropologic. Pe baza craniilor, se propune chiar o reconstituire a tipului uman din spațiul Siberiei vestice, în speță regiunea Altai. Inventarele se diferențiază net; astfel, în mormintele de bărbați sunt depuse arme (tolbă, arc, săgeți), ustensile, centura compusă, în vreme ce în mormintele de femei se află doar piepteni, oglinzi, fusaiole, vase ceramice.

În încheiere, autorul recurge și la interesante paralele etnografice ale ritualurilor de înmormântare ale vechilor turci – consemnând tratamentul acordat decedatului, cu începere de la ceea ce se petrece în jurul acestuia în iurtă, transportul către groapă și înmormântarea propriu-zisă, comemorarea –, completate și cu alte observații etnografice.

Capitolul al treilea se referă la *Portul vechilor turci* (p. 39–96), acesta fiind considerat una dintre cele mai importante caracteristici ale unui popor, o formă clară a exprimării și demarcării față de alte etnii. La bază stau numeroase descoperiri, în primul rând de materiale textile, ornamentarea și datarea mătăsii fiind prima chestiune discutată. Patru subcapitole au ca subiect caftanele – reconstituirea acestora, analogiile, modul de purtare, însemnătatea și originea caftanelor. Sunt abordate, apoi, alte elemente ale portului: centura compusă, tolba/punga de centură (în care erau ținute obiectele de folosință cotidiană, cel mai frecvent – amnarul și cremenea), după care urmează podoabele propriu-zise – cerceii, inelele și medalioanele. În urma analizei, se desprinde faptul că portul vechilor turci este caracterizat, în principal, de ansamblul alcătuit din caftan și centura compusă.

Capitolul al patrulea tratează *Obiectele de întrebuințare cotidiană* (p. 97–120) și cuprinde trei părți. Prima este dedicată vaselor, clasificate în cinci categorii, în funcție de materialele din care au fost confecționate – ceramică, fier, lemn, argint și „combinat” din diverse materiale. Atrage atenția această ultimă categorie, reprezentată, de altfel, de un singur vas, compus din cinci niveluri – lut sau rășină, textil, lemn, textil, lut sau rășină –, a cărui funcție, cel mai probabil, era de a păstra diverse produse solide. Vasele ceramice, prezente în 12 morminte, au fost împărțite de autor după formă, posibil și după funcționalitate, în patru grupe, cele mai numeroase fiind așa-zisele vase borcan – cu diametrul maxim mai mare decât gura, cu diametrul maxim la gură, cu corp conic –, la care se adaugă ceașca având corp globular. Sunt lucrate destul de neglijent, asimetrice, uneori și cu urme de reparații sau utilizare, ceea ce dovedește că nu sunt produse cu scopul precis de a fi depuse în morminte, ci au fost utilizate vasele care se aflau în folosința cotidiană. Resturi de la vase de fier – foarte probabil tigăi –, ale căror formă și dimensiuni nu pot fi exact precizate, au fost

identificate în patru complexe. Vasele de lemn descoperite în opt morminte au fost împărțite în trei grupe: boluri, farfuri alungite ovaliforme, cești și căni. Vase de argint s-au găsit în două morminte – ambele din categoria căni cu corpul bombat, fundul plat, toartă mică inelară, una având gura circulară, cealaltă cu cioc și cu decor pe corp și pe fund. Pentru toate categoriile de vase, s-a încercat descifrarea rolului funcțional, fiindu-ne prezentate apoi diverse aspecte tehnologice și analogii din lumea turcică înconjurătoare.

În partea a doua, autorul se referă la obiectele mici de folosință curentă, fiind incluse cinci feluri de artefacte – cuțite, tesle, oglinzi, fusaiole, piepteni. În ultima parte este discutată o singură categorie de obiecte – biciul, dar cu interesante considerații pe baze etnografice despre ceremonialul biciului la populațiile din Altai și împrejurimi.

Capitolul al cincilea, dedicat *Înarmării și războinicilor* (p. 121–174), este împărțit în șase subcapitole, primele trei referindu-se la piesele de armament și echipament militar aflate drept inventare în morminte. Acestea au fost clasificate în două mari grupe: armament ofensiv cu două componente – arme pentru lupta la distanță și arme pentru lupta de aproape – și armament defensiv, care se referă la echipamentul de protecție al războinicilor. Ca arme pentru lupta la distanță, au fost înregistrate în morminte: arcul compus, vârful de săgeți, corpul lemnos al săgeților, tolba de săgeți, tocul de arc, centura de care se agăța tolba sau tocul de arc („saadak”), iar pentru lupta de aproape: lancea, toporul, cuțitul, pumnalul și sabia/paloșul. În cadrul grupei a doua, au fost incluse: piesele de armură de tip lamelar (de mai multe feluri după forma și dimensiunea acestora), coifurile, zalele și scutul. Din punct de vedere tipologic, sunt piese care circulă pe spații vaste, armamentul constituind însă categoria de artefacte a cărei îmbunătățire a reținut cel mai mult atenția vechilor turci. Autorul se preocupă, de asemenea, de reconstituirea armurilor și de analogiile acestora.

Următoarele două subcapitole au ca subiect reflectarea războinicilor în izvoare – imaginile incizate pe stânci (*graffiti*) ca surse epigrafice și izvoarele scrise despre războinici și tacticile de luptă ale acestora –, urmate, în final, de concluzii succinte. În legătură cu renumitele tactici de luptă ale vechilor turci, conform izvoarelor chinezești,

esența acestora consta în interacțiunea cavaleriei grele cu cea ușoară – combinarea (și alternarea), deosebit de eficientă, a șarjelor de călăreți echipați cu armuri (de tip lamelar) și lance, cu cele ale călăreților înarmați cu arcuri.

Capitolul al șaselea se referă la *Echipamentul cailor* (p. 175–206), autorul analizând diversele categorii de piese de harnașament identificate în morminte – zăbale și psalii, garniturile căpăstrului, șeile, ornamentațiile cu motive vegetale ale acestora, scărițele de șă, cataramele și închizătoarele curelelor. De subliniat faptul că, în mormintele în care se găseau doi sau trei cai, doar unul singur era depus cu echipamentul complet. În privința tipologiei, autorul constată, de exemplu, în cazul zăbalelor, că piesele cu o datare mai timpurie rămân multă vreme în circulație, fiind utilizate în paralel cu modele care apar mai târziu. De aceea, încadrarea cronologică a complexelor doar pe baza acestora este foarte relativă.

Ultimul capitol se intitulează *Datarea mormintelor și însemnătatea lor* (p. 207–220) și este structurat pe trei paliere – datarea mormintelor, situația politică și etnică în regiunea Altai în secolele VI–XII, caracteristici generale și însemnătatea culturii vechi turcești în Altai și în regiunile învecinate. Cel mai important element utilizat la datarea complexelor îl constituie mătasea chinezească, motivele întrebuintate la decorarea acesteia fiind un excelent indicator cronologic (de pildă, dragonii pentru perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al VII-lea și mijlocul secolului al VIII-lea). Se mai adaugă alte „importuri chinezești” – o oglindă și o monedă, precum și analiza tipologică a celorlalte piese. Conform tuturor acestor elemente, autorul ajunge la concluzia că majoritatea mormintelor se încadrează în secolele VII–X. După structurile de putere create de turci în Altai, mormintele analizate se distribuie astfel: Primul Khaganat (551–630) – șase morminte; Al doilea Khaganat Turcic (687–744) și Khaganatul Uigur (745–840) – 31 de morminte; „Marea Putere Kirghiză” (a doua jumătate a secolului al IX-lea – secolul al X-lea) – cinci morminte.

Urmează o privire de ansamblu cu caracter concluziv, extrem de succintă, dar care își are utilitatea sa în economia lucrării (p. 221–222).

Catalogul (p. 223–331) include atât descrierea, cât și o bogată ilustrație, de foarte bună calitate, referitoare la cele 46 de kurgane

cercetate în 24 de situri răspândite pe cuprinsul a 11 localități situate în Republica Altai și una în Mongolia, conform granițelor actuale – care, desigur, nu au nimic de-a face cu fenomenele arheologice, orizontul funerar al vechilor turci întinzându-se pe un spațiu mult mai mare decât cel care face obiectul acestui volum.

În partea finală a cărții, se află, sub formă de anexe, două contribuții importante privind rezultatele diverselor analize interdisciplinare efectuate asupra unor categorii de artefacte. Prima dintre ele, semnată de N.V. Rosljakova și Ju.G. Ščerbakov, prezintă *Rezultatele preliminare ale analizelor chimice asupra obiectelor de bronz și argint* (p. 333–338). Cea de-a doua este semnată de T.N. Gluškova și se referă la *Caracteristicile tehnologice ale materialelor textile descoperite în mormintele vechilor turci din Altai* (p. 339–341).

Lucrarea mai cuprinde ample *rezumate în limbile engleză și rusă* (p. 343–380) și o bogată *bibliografie* (p. 381–402).

Volumul, în pofida faptului că o parte din informația arheologică era deja cunoscută dintr-o altă lucrare, apărută în urmă cu 10 ani⁴, completează și nuanțează în mod fericit imaginea vechilor turci din Asia Centrală. Deși

îndepărtată ca spațiu, lucrarea este importantă pentru noi deoarece oferă interesante paralele între orizonturile funerare de sorginte stepică din Asia și cele din Europa Centrală și de Sud-Est, începând cu perioada avară și încheind cu epoca pecenego-cumană. Merită subliniat, de asemenea, caracterul interdisciplinar al lucrării, care include referiri la determinările antropologice ale indivizilor (chiar și o reconstituire craniofacială), diverse analize chimice pe materiale (metale, textile), dar nu și radiocarbon, pentru datarea complexelor. Fără a putea fi considerată nici pe departe o lucrare de etnoarheologie, autorul recurge, cu moderație, la paralele etnografice pentru evidențierea unor obiceiuri prea puțin schimbate în ultimul mileniu.

Condițiile grafice ale Editurii Dr. Rudolf Habelt nu puteau fi decât excepționale, ceea ce face ca volumul să fie și o lectură plăcută.

Adrian Ioniță,

Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,

București;

e-mail: aionita67@yahoo.com.

Maria-Venera Rădulescu, *Meșteșug, artă, document. Cahlele din Țara Românească, secolele XIV–XVII*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. și 158 pl.) (ISBN 978-606-537-356-3)

Autoarea ne prezintă varianta extinsă a tezei sale de doctorat, pe care a susținut-o în anul 2002 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub coordonarea profesorului Nicolae Constantinescu. Cartea este structurată în cinci capitole, cărora li se adaugă concluziile, un amplu rezumat în limba engleză, un catalog selectiv și anexele obișnuite ale unei lucrări academice.

Capitolul I analizează *Istoricul cercetărilor instalațiilor de încălzit în spațiul românesc* (p. 15–56). Este prezentat, pe scurt, stadiul cercetării subiectului în regiunile imediat învecinate Țării Românești, respectiv Moldova și Transilvania, dar, în cea mai mare parte, acest capitol se

concentrează, așa cum era și firesc, asupra sobei de cahle din Țara Românească. Autoarea realizează o analiză exhaustivă, cu menționarea tuturor lucrărilor și descoperirilor relevante pentru subiect.

Cercetările întreprinse în această regiune sunt analizate detaliat în șapte subcapitole. Primul subcapitol se concentrează pe evoluția instalațiilor de încălzit într-un interval larg, de la finalul primului mileniu al erei noastre și din primele secole ale mileniului următor. Sunt menționate, în acest sens, locuințele dotate cu instalații de încălzit descoperite la Dridu, Bucov-Tioca, Târgșoru Vechi, București, Ileana Podari,

⁴ S. Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische*

Studien, Nomaden und Sesshafte, 6, Wiesbaden, 2008.

Radovanu, Păcuiul lui Soare. Soba de cahle în reședințele voievodale – centre administrativ-politice a oferit cel mai abundent material de studiu pentru cunoașterea acestui tip de instalație. Sunt amintite cercetările de la Curtea de Argeș, Târgoviște și București, fiind indicate principalele publicații și loturi de materiale, multe dintre ele inedite. Pentru soba de cahle în mediul urban (case de târgoveți), sunt menționate descoperirile de la Brăila, București, Câmpulung, Curtea de Argeș, Gherghița, Orașul de Floci, Râmnicu Vâlcea, Târgoviște și Târgșoru Vechi. Soba de cahle prezintă la curțile boierești, instalațiile de încălzit din mediul rural, sobele din edificiile de cult și instalațiile mănăstirești și, în final, soba de cahle din cetăți completează informația sintetizată în acest capitol introductiv.

Capitolul al II-lea se referă la *Materiale și procedee tehnice de producere a cahlelor. Ateliere și meșteri* (p. 57–72). După o sumară prezentare a materialelor și procedeele tehnice folosite în producerea sobelor (II.1), sunt menționate vestigiile ale unor ateliere de ars ceramica descoperite la Curtea de Argeș, Coconi etc. Instalații care pot fi legate efectiv de producerea cahlelor nu se cunosc decât din descoperirile de la București – zona bisericii Colțea (a doua jumătate a secolului al XV-lea), Târgoviște (secolele XIV–XV) și Orașul de Floci.

Un centru ceramic important a funcționat la Cerbureni, la sfârșitul secolului al XVI-lea. Aici au fost descoperite fragmente de cahle smălțuite policrom, multe dintre ele unicate, presupuse a fi fost produse la comanda voievodului Petru Cercel. Deși calitatea specială a pieselor indică un atelier foarte evoluat, posibil un atelier domnesc, vestigiile acestuia nu au fost descoperite. De fapt, niciun atelier specializat în producerea cahlelor nu a fost descoperit în regiunea studiată, dar caracteristicile decorative și tehnice ale pieselor confirmă existența unei producții îndelung perfecționate (II.2.).

În ceea ce privește meșterii, subcapitolul (II.3.) dedicat acestui subiect analizează o serie de cahle cu inscripții, avansând ipoteze interesante pentru originea anumitor motive. Totuși, presupunerea că unele dintre tiparele folosite la producerea unor cahle descoperite la Curtea de Argeș și Târgoviște ar fi fost opera sculptorului sibirian Elias Nicolai nu poate fi suficient argumentată în acest stadiu al cercetărilor.

Capitolul al III-lea analizează *Tipologia și cronologia cahlelor din Țara Românească* (p. 73–140). Autoarea a stabilit nouă tipuri, bazate pe criterii formale: cahle oală (I – cu subtipuri în funcție de forma deschiderii, forma corpului și aceea a piciorului); cahle pahar (II); cahle convexe (III); cahle disc (IV); cahle traforate (V), cu numeroase subdiviziuni; cahle placă (VI), subdivizate în funcție de poziția în corpul sobei și în funcție de motivele decorative; cahle pentru cornișă (VII); cahle pentru muchie (VIII); cahle cu mijloc circular concav (IX); cahle pentru ancadrament – torsade, cuie, plăcuțe (IX). Fiecare dintre acestea are subdiviziuni în funcție de forma generală, detalii ale feței vizibile și, mai ales, în funcție de sistemul de fixare în sobă. Cahlele placă, de pildă, formând tipul VI (p. 93), sunt clasificate, în funcție de locul ocupat în structura sobei, în cahle pentru coronament (VI.1.), cu subdiviziuni în funcție de sistemul de montare (VI.1.A.), cu alte subdiviziuni, în funcție de decor (de la VI.1.A.a la VI.1.A.e) și cahle pentru camera de ardere și/sau încălzire (VI.2.), cu subdiviziuni în funcție de sistemul de montare (VI.2.A, VI.2.B, VI.2.C, VI.2.D.), unele dintre acestea cu câte trei sub-subdiviziuni. Fără îndoială, a rezultat un sistem stufos, dar orice încercare de clasificare de acest gen nu poate avea, inevitabil, un alt rezultat, din cauza diversității extreme a pieselor care alcătuiesc soba.

În continuarea acestei tipologii, sunt menționate acele elemente care asigură funcționalitatea formei, respectiv piesele pentru socluri, olanele și capacele pentru dirijarea și evacuarea fumurilor.

Tiparele ceramice pentru producerea cahlelor sunt analizate și ele la finalul acestui capitol, ilustrat prin 36 de planșe.

Capitolul al IV-lea se ocupă de *ornamentică*, divizată astfel: compoziții inspirate din eposul cavaleresc (p. 142–149), scene de gen (p. 150–151), portrete (p. 152–155), scene de vânătoare (p. 156), subiecte biblice și povestiri hagiografice (p. 157–165), simboluri creștine (p. 165–167), legenda sfântului rege Ladislau (p. 168–170), decor inspirat din heraldică (p. 171–182), cetatea cu turnulețe (p. 183–184), mascheron, decor inspirat de literatură, decorurile zoomorfe, vegetale și geometrice și, din nou, decorul inspirat din arhitectură (p. 185–197). Capitolul este urmat de planșele 37–98.

Capitolul al V-lea se referă la *reconstituiri grafice de sobe* (p. 260–264), fiind discutate două astfel de încercări. Abundența materialului din regiunea studiată ar permite, aparent, multe astfel de încercări, dar, pentru o reconstituire veridică, este necesar să existe sobe întregi sau aproape întregi descoperite *in situ*, înregistrate ca atare și prelucrate de către arheolog împreună cu un arhitect. Cu toată imensitatea descoperirilor de cahle, situațiile care să permită astfel de reconstituiri sunt, de fapt, extrem de rare.

Volumul continuă cu *lista figurilor* (în număr de 19, incluse în text), capitolul de *concluzii, rezumatul* în limba engleză. Urmează anexele care conțin *lista localităților, catalogul selectiv, abrevierile, bibliografia și indicele toponimic*.

Catalogul descrie sintetic piese provenite de la: Curtea de Argeș (33), Băjești, jud. Argeș (8), Mănăstirea Bradu, jud. Buzău (10), Brăila (1), București (41), Mănăstirea Buda – Cislău, jud. Buzău (6), Călimănești (Schitul Ostrov), jud. Vâlcea (1), Mănăstirea Cătălui – Căscioarele, jud. Călărași (6), Cătina, jud. Buzău (1), Câmpulung Muscel, jud. Argeș (16), Mănăstirea Cărmu, jud. Buzău (4), Cerbureni, jud. Argeș (10), Mănăstirea Cornetu, jud. Vâlcea (1), Mănăstirea Cotmeana, jud. Argeș (6), Cozia, jud. Vâlcea (1), Domnești, jud. Argeș (2), Herești, jud. Giugiu (1), Ograda, jud. Ialomița (1), Orașul de Floci, jud. Ialomița (54), Piscani, jud. Argeș (5), Cetatea Poenari, jud. Argeș (9), Polata, jud. Gorj (25), Pribegi, jud. Ialomița (1), Râmnicu Vâlcea (1), Retevoești, jud. Argeș (4), Mănăstirea Snagov, jud. Ilfov (4), Strejești, jud. Olt (1), Suslănești, jud. Argeș (3), Cetatea Tabla Buții, jud. Prahova (6), Tânganu, jud. Giurgiu (2), Târgoviște, jud. Dâmbovița (172), Târgșoru Vechi, jud. Prahova (36), Tunari, jud. Ilfov (2), Mănăstirea Tutana, jud. Argeș (10), Vadul Anei, jud. Ilfov (3), Văleni, jud. Argeș (1), Mănăstirea Vieroși, jud. Argeș (6), în total 494 de poziții, la care se adaugă opt piese cu loc de descoperire necunoscut. În multe cazuri, este evident că numărul pieselor descoperite și chiar publicate este considerabil mai mare decât pozițiile cuprinse în catalog; din acest motiv ar fi fost preferabil ca autoarea să justifice mai detaliat opțiunea pentru anumite piese. O parte însemnată a catalogului conține piese inedite.

Descrierea este întocmită pe baza unui set de criterii destul de stufos, care redă informații despre forma, dimensiunile și decorul piesei, locul de păstrare și eventuale publicații. Marea

majoritate a pieselor este și ilustrată, prin desene și/sau fotografii.

Catalogul este urmat de planșele numerotate de la 99 la 158 și de lista acestora.

Cartea Venerei Rădulescu sintetizează o muncă de câteva decenii, de-a lungul cărora autoarea a văzut, probabil, tot ce a însemnat cahlă, descoperită arheologic sau colecționată pe teritoriul Țării Românești, ceea ce trebuie să fi reprezentat multe mii de fragmente și piese. Repertorierea și ilustrarea lor reprezintă în sine o muncă uriașă și nu ar fi fost lipsită de interes nici simpla lor publicare, sub forma unui catalog ilustrat. Autoarea a trecut dincolo de această etapă, propunând o tipologie a formelor, analizând detaliat decorul și încercând să indice cât mai multe analogii și influențe. În materie de interpretare a temelor decorative, care sunt incredibil de multe, pot fi, desigur, și păreri diferite de cele ale autoarei. De exemplu, cred că este discutabilă identificarea, pe cahlee având drept decor cavaleri, un oștean, în particular valah. El este cavalerul surprins în diferite ipostaze, care a făcut carieră și a dominat producția de cahle de sobă din Europa pe întreaga perioadă studiată. La fel, dacă nu avem la dispoziție o inscripție, este problematic dacă putem identifica un portret anume al lui Petru Cercel sau al membrilor familiei sale. Nu este imposibil, dar pentru aceasta avem nevoie de mai multe date, dincolo de comanda economică făcută de domn către un anumit atelier.

La finalul lecturii acestei cărți, aș putea formula câteva încheieri. Producerea cahleurilor în Țara Românească s-a făcut la fel ca oriunde în Europa, cu aceleași tehnici și materiale, în ateliere din ce în ce mai specializate. Niciun astfel de atelier nu este cunoscut în detaliu din regiunea studiată. Totuși, ineditul multor decoruri și tehnica particulară în care acestea sunt realizate indică existența unor ateliere specializate, care produceau pentru diferite paliere ale societății, inclusiv pentru curțile domnești. În ceea ce privește decorul, influența principală a venit, fără îndoială, dinspre Transilvania. Este interesant faptul că nu a fost vorba, în principal, despre importarea unor produse finite, ci, mai degrabă, despre o sursă de inspirație, pe care meșterii locali au exploatat-o intens și foarte creativ. Acest aspect al producției de cahle de peste Carpați poate fi o temă de cercetare în sine, cu rezultate promițătoare.

Cronologia pieselor este stabilită, în principal, pe bază de analogii sau în funcție de interpretarea datelor istorice. Foarte rar, este posibilă menționarea unor indicatori cronologici fermi, rezultați din săpătură. Aceasta este însă principala problemă în studierea cahlelor, oriunde acestea au fost produse, folosite și descoperite. Având o perioadă de utilizare care poate însuma secole, aceste piese nu au, de fapt, decât foarte sumare valențe cronologice și nu ajută mai deloc în datarea siturilor. În stadiul actual al cercetării, relația este, de fapt, inversă: așteptăm publicarea unor monografii de sit, cum ar fi cele de la Târgșoru Vechi sau Orașul de Floci, pentru a putea data și cahlele descoperite acolo.

Așa cum menționează, de altfel, și în introducere, autoarea s-a inspirat din lucrările de sinteză publicate anterior pentru cahlele din Moldova și din Transilvania. Beneficiind de aceste precedente, a evitat unele greșeli, cum ar fi o tipologie mult prea stufoasă, un catalog exhaustiv, preferând o formă mai simplă și ușor de urmărit. Organizarea materialului este bine făcută, relația dintre text și ilustrație se stabilește ușor, ilustrația este excelentă, iar textul cursiv a evitat cât s-a putut descrierile tehnice plictisitoare. Cu toate aceste caracteristici, cartea Venerei Rădulescu este o lucrare accesibilă nu doar specialiștilor, ci și publicului interesat de acest gen de artefacte.

În anii 1990, atunci când au început, practic, studiile despre cahle în România, se cunoșteau

atât de puține fragmente încât domeniul, aproape virgin, părea ușor de acoperit. Ideea unei lucrări de sinteză despre cahle pentru o regiune sau alta părea fezabilă. Între timp însă, odată cu explozia cercetărilor arheologice, domeniul a devenit extrem de aglomerat, iar depozitele sunt pline cu sute și mii de fragmente de cahle. Prelucrarea și sistematizarea lor depășesc cu mult posibilitățile unui singur cercetător, chiar dacă și-ar dedica întreaga carieră acestui subiect. Studiul cahlelor nu se mai poate face acum la nivel macroregional, în absența unor monografii de sit și a unor cataloage care să pună în circulație exhaustiv aceste piese în contextul descoperirii lor. În acest stadiu al cercetărilor, cartea Venerei Rădulescu este, fără îndoială, un eveniment editorial remarcabil, autoarea asumându-și o lucrare de sinteză într-un domeniu care nu mai este deloc ușor de sintetizat. Imaginea pe care o construiește despre soba de cahle din Țara Românească este completă, reflectând fidel un stadiu al cercetărilor ultimelor decenii. Cel mai important este însă faptul că această carte creează o bază solidă pentru studiile din domeniu și deschide numeroase posibilități celor care se vor apleca, în viitor, asupra fascinantului subiect al sobei de cahle.

Daniela Marcu Istrate,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Sófálvi András, *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaunul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului*, Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (ISBN 978-606-739-076-6)

Cartea de față este o versiune îmbunătățită și restructurată a tezei de doctorat pe care autorul a susținut-o, în anul 2012, la Universitatea Eötvös Loránd din Budapesta, sub coordonarea lui József Laszlovsyky, teză pentru care i s-a acordat calificativul *summa cum laude*. Titlul inițial al tezei a fost „Autoapărarea și apărarea hotarelor de către secuime, din Evul Mediu până în epoca Principatului. Cetăți și alte complexe defensive în istoria așezărilor din Scaunul Odorhei”.

După cum rezultă din titlu, autorul a studiat în această lucrare aspectele defensive de pe teritoriul scaunului Odorhei, unitate administrativă centrală a Ținutului Secuiesc, corespunzând unei mari părți din județul Harghita de astăzi, acoperind văile cursurilor superioare ale Târnavelor și Homoroadelor, la sud și vest de Munții Harghitei. Din punct de vedere cronologic, cercetarea corespunde perioadei medievale și epocii Principatului, adică începuturilor epocii moderne.

Încă din epoca arpadiană (secolele XI–XIII), secuii, așezați în estul Transilvaniei, erau responsabili de consolidarea și apărarea pasurilor montane. În schimbul îndatoririlor militare, de apărători ai graniței estice și sud-estice a regatului, ei au primit numeroase privilegii, fiind scutiți de taxe și servicii.

Scaunul Odorhei a avut, în Evul Mediu, între 85 și 100 de localități și/sau parohii, iar pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea sunt cunoscute, din documentele scrise, 140 de localități. Autorul a studiat istoria acestor așezări, a identificat structurile de apărare asociate, investigând, în egală măsură, atât instituțiile, cât și vestigiile materiale ale protejării graniței și autoapărării.

Cartea este structurată în nouă capitole, urmate de câteva anexe.

Primul capitol, *Introducerea* (p. 11–30), prezintă izvoarele și metodele cercetării, precum și un succint istoric al studiilor asupra regiunii.

Capitolul 2 (p. 31–64) însumează istoricul așezărilor medievale, capitolul 3 (p. 65–98) analizează, dintr-o perspectivă complexă, apărarea hotarelor Transilvaniei medievale, iar capitolul 4 (p. 99–118) se concentrează pe hotarele dinspre est și sud-est, a căror apărare era în sarcina secuilor; capitolul 5 (p. 119–184) constituie partea centrală a lucrării, sintetizând formele de autoapărare ale secuilor din scaunul Odorhei, respectiv tipologia, cronologia și aspectele pe care structurile asociate acestei funcții le-au îndeplinit de-a lungul timpului.

Capitolul 6 (p. 187–365) conține catalogul structurilor studiate, grupate în cetăți (12 la număr), valuri (14), peșteri de apărare (nouă), „beciuri tătare” (șapte) și biserici fortificate (33). Cetățile sunt tratate potrivit unui set de 15 criterii, care asigură o descriere detaliată a fiecăreia, incluzând localizarea, descrierea efectivă a evoluției și stării actuale, cronologia, stadiul cercetărilor și bibliografia. Cercetările arheologice sunt înfățișate sintetic pentru fiecare caz; este inclusă, de asemenea, o descriere a materialului arheologic asociat fiecărei săpături/fiecărui obiectiv. Este demn de amintit faptul că, dintre cele 12 cetăți, nouă au fost cercetate arheologic începând din anii 1950, iar, în două cazuri, săpăturile au fost reluate și extinse de către autorul tezei. Într-un caz, s-a făcut o perieghetă și doar două (!) cetăți au rămas neabordate arheologic.

În ceea ce privește bisericile, este de

remarcat, de asemenea, descrierea foarte detaliată a fiecărui lăcaș de cult, cu insistență, în principal, pe elementele care pot fi puse în relație cu obiectivul cercetării. Majoritatea turnurilor acestor biserici beneficiază, prin strădaniile autorului, de relevee noi și datări prin metoda ¹⁴C. Acolo unde este cazul, este inclusă o descriere amănunțită a cercetărilor arheologice, însoțită de documentația corespunzătoare – cum ar fi exemplul bisericii de la Dârjiu.

Lucrarea se încheie cu un capitol (7) de concluzii (p. 367–373), urmat de bibliografia selectivă (capitolul 8, p. 375–395), și de un voluminos capitol 9, care conține extrase din documente (p. 397–409) și catalogul pieselor arheologice asociate cercetării (p. 410–467). Acest din urmă subcapitol descrie cca 500 de artefacte descoperite în conexiune cu structurile de apărare și autoapărare, în ordinea apariției figurilor în text. Descrierea este succintă, dar oferă datele esențiale pentru cunoașterea fiecărui obiect: dimensiuni, descriere, caracteristici tehnice, datare și, mai ales, locul descoperirii, cu indicarea foarte precisă a contextului (în sensul precizării următoarelor elemente: sit, secțiune, strat, asociere cu un alt complex sau obiect). Cititorul interesat poate face ușor legătura între catalog și ilustrația propriu-zisă, deși, la prima vedere, tipologia și cronologia sunt amestecate, prin raportare la textul principal al lucrării.

Cartea este însoțită de un rezumat în limbile română (p. 469–477) și engleză (p. 478–486), de lista figurilor tradusă în ambele limbi (p. 487–517) și, în final, de indexul toponimelor (p. 519–532).

Lucrarea are o ilustrație extrem de bogată, compusă din 320 de figuri incluse în text și 229 de figuri la finalul lucrării. Din toate acestea, aproximativ o treime conține mai multe imagini. Ilustrația este compusă din hărți istorice și actuale, planuri și relevee din diferite epoci, fotografii și desene de săpătură și multe propuneri de reconstituire a unor obiective pierdute, total sau parțial. Ilustrația de natură arheologică aparține, în cea mai mare parte, autorului, provenind din săpăturile pe care acesta le-a coordonat de-a lungul anilor, în paralel cu finalizarea tezei de doctorat. Vom afla în carte o documentație impecabilă, cuprinzând desene și fotografii din timpul săpăturilor, profile interpretate și numeroase artefacte: monede, piese de armament, ceramică, piese de port și de podoabă, pietre profilate, cahle de sobă. Ilustrația

arhitecturală este, de asemenea, de menționat. Pentru legenda planșelor care conțin artefacte, este de remarcat menționarea detaliată, chiar în legenda planșei, a contextului descoperirii.

Departate de a fi doar un repertoriu de locuri fortificate, cartea lui Sófálvi András propune o abordare complexă, a cărei finalitate a reușit atât din studii interdisciplinare detaliate, cât și dintr-o cunoaștere profundă a contextului istoric dat. Aria de investigare a depășit cu mult teritoriul studiat, extinzându-se la spațiul întregului Regat Ungar, ceea ce a permis o înțelegere contextuală a evoluției locale, bazată, desigur, pe realitățile din teren, în măsura în care ele mai pot fi reconstituite.

Investigația s-a bazat pe studiul izvoarelor și al bibliografiei, dar, mai ales, pe o cercetare de teren amănunțită, desfășurată pe parcursul mai multor ani, prin periegeze sistematice însoțite de cercetări arheologice mai mult sau mai puțin extinse. Munca de teren a pornit de la datele cunoscute și de la tradițiile locale, etnografice, apelând deseori la fotografii aeriene și la investigații geofizice. Eforturile susținute ale autorului și echipei sale au condus, în final, la descoperirea unor obiective noi și la o mai bună cunoaștere a celor deja cunoscute, compensându-se, astfel, sărăcia izvoarelor scrise privind istoria acestei regiuni. Structurile de apărare au fost relevate, măsurătorile vechi au fost corectate, iar, pentru localizare, s-au folosit date GPS.

Zona studiată beneficiază de o cunoaștere arheologică serioasă, grație a numeroase cercetări inițiate încă din anii 1950. Totuși, cele mai importante contribuții în această direcție îi revin autorului cărții, care a reluat și extins săpături mai vechi sau a inițiat cercetări noi la obiectivele emblematice ori, după caz, acolo unde a avut un acces facil. Ca atare, arheologia a acoperit toate tipurile de structuri, derulându-se, deseori, pe suprafețe importante, ceea ce a permis și obținerea unor rezultate relevante. Prelucrarea artefactelor din săpăturile proprii s-a bazat pe contextul descoperirii, dar au fost folosite și metode moderne de datare, respectiv analize ^{14}C și datări pe baza dendrocronologiei. În consecință, la baza analizei arheologice nu se află analogiile, ci contextul descoperirii.

Prima și cea mai importantă contribuție este aceea că autorul a extins considerabil noțiunea de „structură defensivă”: dacă istoriografia tradițională s-a bazat pe cetăți construite, autorul a adăugat o serie de alte tipuri: valuri de pământ și șanțuri,

peșteri, „beciuri tătare” și biserici fortificate sau cu elemente de fortificare. Această viziune a conturat un sistem de apărare complex, ale cărui origini se pare că trebuie coborâte în secolele VIII–IX, de când datează mare parte a amenajărilor de tip „val de pământ”.

Cetățile propriu-zise sunt grupate în funcție de rangul lor social și de zona asupra căreia își exercitau autoritatea. Au rezultat două categorii cronologice: cetățile timpurii (secolele XIII–XIV) și cele din Evul Mediu târziu și perioada Principatului (secolele XV–XVII).

O primă categorie este aceea a cetăților turn, formate dintr-un turn de plan dreptunghiular înconjurat de o incintă fortificată. În istoriografia mai veche, erau considerate cetăți de graniță sau nobiliare; în interpretarea autorului, ele au aparținut unui comitat de pădure care administra fondul regal din regiune în prima parte a epocii arpadiene și care a dispărut în secolele XIII–XIV.

Autorul ajunge la concluzia că teoria mai veche, despre existența unui sistem de cetăți de graniță în secolele XI–XII, nu mai este valabilă, fiindcă, prin cercetări arheologice, a rezultat că acele cetăți au fost construite în secolele XIII–XIV. Ele nu au fost, de fapt, cetăți de graniță, ci de refugiu, situate de obicei între câteva localități, pe care le deserveau în mod egal, iar apariția lor a fost, în principal, un efect al invaziilor tătare din secolul al XIII-lea. Din partea a doua a secolului al XIV-lea au început a fi abandonate, pierzându-și utilitatea, un nou val de fortificații apărând abia la începutul epocii moderne, ca efect sau în relație cu invaziile turco-tătare târzii. Cea mai recentă dintre toate cetățile construite de secui este cetatea de la Bădeni, ridicată în secolul al XVII-lea.

Peșterile de refugiu și așa-numitele beciuri tătare au ocupat un loc important în autoapărarea secuilor. Mai ales în masivul călcaros din cheile Vârghișului, a fost creat un sistem defensiv special, format din peșteri care au fost folosite încă din secolul al XII-lea și până târziu, în vremea invaziilor turco-tătare din secolul al XVII-lea. Pentru aceasta au fost utilizate caverne naturale, dar, într-o măsură importantă, și peșteri create artificial în apropierea așezărilor, în care erau adăpostiți cei ce nu puteau lupta, împreună cu animalele și bunurile comunității. Bisericile au reprezentat o verigă importantă în sistemul de autoapărare al secuilor, în principal prin turnurile lor fortificate, dotate cu mai multe niveluri și deschideri înguste, ușor de protejat.

Cartea lui Sófalvi András ne oferă un model de cercetare complexă a unei microregiuni din Transilvania, cercetare bazată, în principal, pe studii de teren, și care a îmbinat metode tradiționale și moderne pentru a ajunge la un rezultat remarcabil. Autorul pare să fi extras tot ceea ce era posibil din stadiul actual al cercetărilor, atât în materie de izvoare și studii istorice, cât și în materie de investigare a vestigiilor materiale și de cercetare arheologică. Dincolo de rezultatele științifice, metodele de abordare și prelucrare a informației pot fi considerate exemplare, formând împreună un model care va fi dificil de egalat.

Teritoriul fostului scaun medieval al Odorheiului este acum, grație eforturilor susținute ale cercetătorului, una dintre cele mai bine studiate și cunoscute părți ale Transilvaniei. Autorul a demontat câteva mituri, a pus în ordine și a descris toate (sau măcar marea majoritate) a structurilor de

apărare create și întreținute de secui, și, până la urmă, a dat noțiunii de „structură de apărare” un alt înțeles față de interpretarea tradițională. Fără îndoială, această carte reprezintă un pas important în cunoașterea istoriei secuilor și, implicit, a istoriei Transilvaniei, și nu putem decât să ne dorim monografiile asemănătoare pentru fiecare microzonă a României. Este, totodată, o demonstrație că epoca studiilor generale a trecut și este necesar să ne aplecăm amănunțit asupra istoriei locale. Prin completarea fondului, slab reprezentat, al diplomelor medievale, prin cercetări de teren și, mai ales, prin investigații arheologice, putem – pornind de la aceste realități locale – rescrie istoria.

Daniela Marcu Istrate,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Ioan Marian Țiplic (ed.), *Oameni și comunități în jurul Carpaților* (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (ISBN 978-606-8694-19-1)

Al doilea volum din cea de-a patra suită a seriei *Minerva* a apărut sub coordonarea lui Ioan Marian Țiplic, prorector al Universității „Lucian Blaga” din Sibiu. Volumul a putut vedea lumina tiparului datorită proiectului *MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și post-doctorală*, finanțat prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 și întrunește, într-un ansamblu multidisciplinar, 11 studii întocmite de către șase cercetători postdoctorali. Scopul studiilor este foarte larg, subiectele abordate alternând între preistorie și epoca modernă, între arheologia pură și istoria mentalităților, dar toate sunt unite de o axă comună: reconstituirea trecutului oamenilor și al comunităților din spațiul cuprins în interiorul arcului carpatic.

Prima parte a volumului abordează teme legate de societate și cultură materială. Secțiunea este deschisă de studiul lui Dan-Lucian Buzea, *Painted flowermotifs on Cucuteni-Ariuşd ceramics discovered at Păuleni-Ciuc – Dâmbul Cetății, Harghita County*, una dintre cele mai consistente lucrări ale acestui volum colectiv. Autorul nu se mulțumește să ofere un simplu catalog al descoperirilor din situl menționat în

titlul studiului, ci abordează problema pe scară largă, pornind de la primele menționări în literatura de specialitate ale motivului floral în mediul Cucuteni-Ariuşd, trecând prin originile reconstituite ale acestuia și încheind cu o analiză, oricât de sumară, a răspândirii sale. Aspectul pozitiv al faptului că studiul a fost publicat într-o limbă de circulație internațională este numai în mică măsură diminuat de greșelile gramaticale care s-au strecurat în textul tipărit.

Urmează studiul lui Victor Sava, *Apariția artefactelor din cupru în Bazinul Mureșului Inferior și cel al Crișului Alb*, în care autorul face, pentru aria indicată în titlu, o prezentare amănunțită a descoperirilor de acest tip încadrabile în perioada finală a neoliticului, de la piesele de cupru care își fac apariția în mediul Tisza până la apogeul metalurgiei neolitice (Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, orizontul toartelor pastilate), mergând până la evasi dispariția pieselor de metal în perioada târzie, imediat anterioară epocii bronzului.

În *The Medieval Spurs Discovered at Miercurea Băi – Cunța (MS 1) during the Researches carried out on the Highway Orăștie – Sibiu*, Claudia Urduzia pune în circulație informații despre 10 pinteni, databili în secolele

XII–XIII, descoperiți în anul 2012, cu ocazia lucrărilor pentru construirea autostrăzii. Tot Claudia Urduzia semnează și lucrarea următoarea, *Căldări de lut descoperite în așezarea medievală de la Miercurea Băi – Cunța (jud. Sibiu)*, în care abordează, de data aceasta în limba română, o altă categorie de material din situl afectat în 2012 de construcția autostrăzii. Spațiul nu a îngăduit autoarei decât o foarte sumară prezentare a celor 110 căldări de lut descoperite în punctul *MS I*, bazată pe caracterizarea unor exemplare reprezentative, dar lucrarea este binevenită, reprezentând un tot complementar cu studiul anterior. Faptul că șapte dintre pînteni și 37 dintre căldări au fost recuperate din unul și același complex închis (nr. 113) – o groapă umplută cu resturi menajare – reprezintă un argument suplimentar pentru publicarea laolaltă a celor două articole.

Studiul lui Florin Mărginean, *Povestea din spatele a trei spade descoperite în județul Arad*, încheie prima secțiune a volumului cu istoria (re)descoperirii și cu încadrarea tipologică a trei spade din secolele XIV–XV. Una dintre ele, descoperită la Ineu, în albia Crișului Alb, se află în prezent într-o colecție privată, iar celelalte două, cu proveniență incertă, fac parte din colecția Complexului Muzeal Arad.

A doua parte a volumului, intitulată *Comunități și reprezentări*, se deschide cu lucrarea lui Victor Sava, *Descoperirile Bodrogkeresztúr și Baden de la Sânpetru German, județul Arad*, în care autorul pune în circulație date suplimentare despre rezultatele săpăturilor efectuate în anii 1960 în punctul *Fântâna Vacilor*. În acest scop, abordează istoricul cercetărilor și al publicării rezultatelor, face catalogul pieselor Bodrogkeresztúr păstrate în depozitul Complexului Muzeal Arad, discută bine reprezentata ceramică Baden și, în încercarea de a analiza cât mai adecvat situl, ajunge până la a repertoria descoperirile funerare Bodrogkeresztúr de pe valea inferioară a Mureșului.

În *Urme de locuire din perioada arpadiană în zona Ghiorocului (jud. Arad)*, Florin Mărginean pornește de rezultatele unei cercetări preventive, necesitate de extinderea unei balastiere, pentru a ajunge să discute formele de locuire din perioada arpadiană la Mureșul de Jos. Același autor semnează și studiul următor, *O imagine de ansamblu asupra statutului social din jurul anului*

1000 d.Hr., reflectată prin inventarul funerar al unor morminte descoperite pe valea Mureșului Inferior, în care schițează topografia descoperirilor funerare încadrabile la cumpăna dintre milenii și exemplifică potențialul lor pentru un studiu aprofundat prin bogatele morminte de la Arad – *Teritoriul G.A.S. Ceala* (1964), Nădlac – *Lutărie* (2005) și Sânpetru German – *G.A.S.* (1962).

Păstrând tonul analizei sociale, volumul se continuă cu studiul semnat de Simina Terian, *Discursul puterii în Transilvania Evului Mediu timpuriu (secolele XI–XIII)*, în care autoarea, în pofida penuriei documentare, încearcă să traseze evoluția în timp a utilizării termenilor de *potestas* și *auctoritas* în mediul transilvănean, începând din secolul al XI-lea și până în secolul al XIII-lea, și a modului în care aceasta reflectă balanța dintre puterea laică și cea religioasă, dintre autoritatea centrală și centrele de putere periferice.

În continuare, Ioan-Cosmin Ignat abordează un interval de timp încă și mai larg, în lucrarea sa, *Cimitire aparținând sașilor din județul Sibiu*. Pornind de la cimitirele din perioada colonizării, cunoscute pe baze arheologice, autorul își desfășoară demersul până la cimitirele din epoca modernă, oprindu-se cu precădere asupra relației spațiale dintre cimitir și biserică.

Același autor semnează lucrarea care încheie volumul, *O analiză cu privire la hramul bisericilor săsești din bazinul Hârtibaciului*, în care abordează o problemă care beneficiază, în Occident, de o bogată bibliografie, dar care a fost numai sporadic atinsă de istoriografia română. Limitându-se intenționat la o arie restrânsă – bazinul Hârtibaciului –, autorul inventariază cele 28 de biserici săsești existente în zonă, cu hramul și data construcției, și încercă să deceleze, pe baza acestor informații, modul lor de evoluție istorică.

Datorită sferei largi a subiectelor, a modului de abordare multidisciplinar și a informațiilor inedite puse în circulație, acest volum aduce o contribuție binevenită la studiul istoriei spațiului cuprins în interiorul arcului carpatic. Utilizarea limbilor de circulație internațională, chiar dacă limitată la două dintre lucrări, reprezintă, de asemenea, un punct pozitiv.

Sebastian Ovidiu Dobrotă,
doctorand, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, București;
e-mail: sebastian.dobrota@gmail.com.

Pontica L, 2017, 693 p. (ISSN 1013-4247)

Anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța a împlinit vârsta a 50 de volume. A fost mereu aproape de instituția muzeală căreia îi aparține, ca și de manifestarea științifică anuală de început de octombrie cu care împărtășește numele și, adesea, conținutul. Tripleta dobrogeană muzeu – sesiune – revistă este de plăcută notorietate celor implicați în arheologia ținutului dintre Dunăre și Marea Neagră, precum și celor cu preocupări apropiate, legate de malul stâng al fluviului sau de lumea ponto-balcanică.

Totul a început în anul 1968, cu o publicație a Muzeului de arheologie Constanța, coordonată de către ctitorul instituției moderne, Vasile Canarache, publicație numită *Pontice* I, *Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie*. În cele 510 pagini, volumul conținea, în două secțiuni (I. Muzeografie și II. Studii și cercetări arheologice), dosarul legat de istoria muzeului de arheologie și contribuții științifice acoperind principalele epoci ilustrate pe teritoriul Dobrogei (preistorie, protoistorie, antichitate clasică greco-romană, evul mediu timpuriu, cu accente ceramice, epigrafice, numismatice). În plus, o foarte expresivă selecție de stampe și gravuri, din anii 1826–1882, ilustrând aspecte diverse din spațiul dobrogean, insolită atât pentru profilul conturat al publicației, cât și pentru momentul apariției acesteia. Al doilea număr, din anul 1969 (441 de pagini), avându-l drept redactor responsabil pe Adrian Rădulescu, s-a numit la fel, probabil sub influența poemelor ovidiene și a destinului autorului lor, care au constituit una dintre preocupările constante ale instituției muzeale și manifestărilor ei cultural-științifice, reflectate în paginile revistei printr-o rubrică sugestiv intitulată. *Ovidiana* se va regăsi, de altfel, în paginile revistei, atât prin contribuții legate de opera poetului, de manifestările științifice dedicate acesteia, cât și prin serialul bibliografiei studiilor respective în România.

Începând cu numărul III, din anul 1970 (398 de pagini), revista se va numi, cu o sonoritate marin-feminină, *Pontica*, și va găzdui contribuții

legate de arheologia, epigrafia, arta, numismatica, geografia istorică a ținutului dintre Dunăre și mare, ajungând, în anul 2017, la volumul cu numărul L (693 de pagini), coordonat, în calitate de redactor-șef, de către Livia Buzoianu, susținută de numeroși colegi și colaboratori.

În tot acest răstimp, revista a evoluat frumos, rămânând fidelă formatului și preocupărilor predilecte inițiale, îmbogățindu-și sumarul și îmbunătățindu-și condițiile grafice. Interesul pentru cercetarea arheologică reflectată în rubrici precum *Rapoarte de săpături/Rapoarte și cercetări arheologice/Materiale și cercetări arheologice, Studii/Studii și note/Note și discuții/Studii, note și materiale arheologice/Studii și comunicări și Note* a permis acoperirea perioadelor evoluției societății umane, de la paleolitic și neolitic la epoca otomană, trecând printr-o foarte bogat ilustrată antichitate, cu aspectele extrem de variate presupuse de evoluția civilizațiilor greacă și elenistică, romană, romano-bizantină și bizantină. Studii de ceramologie, acoperind toate perioadele beneficiind de această categorie de material arheologic, probleme ale populațiilor, schimburi pe variate planuri, urbanism, artă, religie, studiul izvoarelor scrise, geografie istorică, epigrafie, gliptică, o foarte densă secțiune de numismatică, sigilografie, metrologie și medalistică se regăsesc constant în paginile revistei. Analize pluridisciplinare, probleme ale protecției patrimoniului, elemente de conservare-restaurare completează, cu precădere după anii '90, paleta preocupărilor științifice vizând arheologia spațiului dintre Dunăre și mare. Evaluări ale evoluțiilor instituției muzeale, cu multiplicarea sa în situri, aspecte ale muzeografiei dobrogene, dimensiunea de cronică a vieții științifice, prezentarea personalităților care au marcat studiul acestui spațiu esențialmente arheologic reprezintă tot atâtea fațete ale problematicii conținute în paginile revistei *Pontica*.

Un prețios instrument de lucru este indexul revistei *Pontica* pentru perioada 1968–2001⁵, structurat pe secțiunile preistorie, epoca greco-romană, epoca medievală, epoca modernă, numismatică, diverse, prezent în paginile 447–

⁵ Realizat de către un colectiv compus din Valentina Voinea, Cătălin Dobrinescu și Constantin Băjenaru.

505 ale tomului XXXV–XXXVI, 2002–2003. Utile treceri în revistă ale realizărilor cercetării arheologice, istorice și muzeologice în Dobrogea, datorate lui Adrian Rădulescu, directorul instituției muzeale constănțene și redactorul responsabil al anuarului muzeului până în anul 2000, găsim în tomurile XVII, 1984, p. 7–14 și XXX, 1997, p. 391–397.

Ocazional, cu precădere în anii '80, revista a adăpostit contribuții de istorie modernă și contemporană, dar cu specific dobrogean, aspecte etnografice, precum și, mai recent, articole vizând spații geografice mai largi (pontic ori balcanic) sau apropiate (nord-dunărean).

Bibliografia arheologică a Dobrogei (organizată cronologic și tematic, arheologie preistorică, clasică, medievală, epigrafie greacă și latină, numismatică, metrologie, sigilografie, gliptică, recenzii), publicată în *Pontice* I, 1968 pentru perioada 1948–1968 și în *Pontica* VI, 1973, pentru perioada 1968–1971⁶, va fi completată în timp cu lista publicațiilor intrate în biblioteca muzeului⁷, conținând, implicit, și o actualizată bibliografie, nu numai a Dobrogei, ci și a regiunii pontice.

Concepută ca o revistă editată în limba română, *Pontica* include în paginile sale, tot mai frecvent, contribuții în limbi de circulație internațională, cu precădere engleză și franceză, pentru o accesibilitate sporită în rândul comunității științifice.

Tomul cu numărul L conține, în afara rubricii *Anniversaria*, legate, deopotrivă, de semicentenarul

sesiunii și revistei purtând același nume⁸, secțiuni structurate în funcție de conținutul variat și complex al contribuțiilor incluse: *Historica*, *Archaeologica*, *Epigraphica*, *Auxiliaria*, *Nomismata*, *Recenzii*, *Honorica verba* și *In memoriam*, la care se adaugă lista publicațiilor intrate în biblioteca muzeului, precum și lista abrevierilor utilizate în volum. În paginile revistei se regăsesc 42 de autori, reuniți în 37 de contribuții, dintre care 13 redactate în limbile franceză (șase), engleză (șase) și germană (una). Sumarul revistei acoperă, prin intermediul variatelor probleme abordate, nu numai spațiul dobrogean, ci și incursiuni în zonele pontică⁹ și balcanică¹⁰, ca și în cea nord-dunăreană¹¹, precum și un larg spectru cronologic, de la neolitic la epoca modernă, cu locul privilegiat deținut de perioada clasică.

Secțiunea *Historica* include contribuții acoperind epocile romană, romano-bizantină și bizantină, vizând atât aspecte de istorie economică¹², cât și culturală¹³ și de organizare religioasă¹⁴, precum și probleme de geografie istorică¹⁵.

Secțiunea *Archaeologica* acoperă o largă paletă cronologică, de la așezări eneolitice¹⁶ la obiecte mărunte medievale¹⁷, incluzând, potrivit unei orientări deja subliniate, și contribuții vizând spațiul extra-dobrogean. Epoca greacă este prezentă prin studii de ceramică¹⁸, urbanism¹⁹ și

⁶ Datorată efortului Zahariei Covacef.

⁷ Întocmită de către Georgeta Hașotti și, ulterior, de către Andreea Andrei.

⁸ Cu contribuții aparținând Mariei Bărbulescu (p. 10–12) și lui Alexandru Barnea (p. 13–14).

⁹ Manfred Oppermann, *Der Kybelekkult an der Westküste des Schwarzen Meeres (Westpontos) in vorrömischer Zeit*, p. 17–47; Pierre Dupont, Vasilica Lungu, *Mytilene*, *Miscellanea culinaria: unorthodox chytra, tagenon & brazier*, p. 181–192.

¹⁰ Florin Curta, *Monede, castre și schimburi comerciale în Peninsula Balcanică (sec. VI – începutul sec. VII)*, p. 45–70; Stela Doncheva, Ivajlo Bunzelov, *Signet Rings with mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, p. 351–363.

¹¹ Cristian Eduard Ștefan, Agata Bulei, *Scurtă notă asupra unor așezări de tip tell din vestul Munteniei*, p. 163–179; Neculai Bolohan, Dragoș-Lucian Gorgan, Mitică Ciorgac, Florica

Mățău, *DNA Analysis of two Sarmatian funerary Contexts from Eastern Romania*, p. 489–500.

¹² Vezi *supra*, nota 10, poziția 1.

¹³ Vezi *supra*, nota 9, poziția 1.

¹⁴ Ionuț Holubeanu, *Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V–VII p. Chr.*, p. 71–126 și *Câteva considerații privind ordinea semnăturilor episcopilor din Moesia Secunda în Encyclia (457/8 p. Chr.)*, p. 127–135.

¹⁵ Alexandru Madgearu, *Comentarii asupra unor informații din Geografia și Harta lui al-Idrisi*, p. 137–159.

¹⁶ Vezi *supra*, nota 11, poziția 1.

¹⁷ Vezi *supra*, nota 10, poziția 2.

¹⁸ Vezi *supra*, nota 9, poziția 2.

¹⁹ Mircea Angelescu, *Histria. Un système urbain orthogonal sur le « Plateau » ?*, p. 193–214.

vizând aspecte funerare și cultuale²⁰. Epocile romană și romano-bizantină sunt ilustrate prin contribuții vizând atât cadrul larg al cercetării arheologice de teren²¹, cât și aspecte particulare evidențiate de diverse categorii de piese ilustrând ocupații antice: ceramică²², materiale de construcție²³, tipare²⁴. Efortul de restituire a unei categorii speciale de artefacte, crucile relicvar, acoperă arheologia epocii bizantine²⁵.

Secțiunea *Epigraphica* conține contribuții reflectând un domeniu care se regăsește constant în paginile revistei *Pontica*, atât pentru lumea greacă (ștampile amforice²⁶, epigrafe²⁷), cât și pentru cea romană (inscripții²⁸, mențiuni pe sigilii²⁹), incluzând atât noutăți, cât și restituții și corectări/reinterpretări ale unor lecturi anterioare.

Secțiunea *Auxiliaria* cuprinde o paletă largă

de contribuții: o anchetă pluridisciplinară privind investigații non-invasive ale unui sit antic aflat între Orgame și Istros³⁰, analize ADN aplicate lumii sarmatice³¹, prezentarea unui proiect de cercetare vizând seria bibliografică dedicată litoralului nordic al Mării Negre în Antichitate (*Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*)³², intervenții din categoria conservare-restaurare asupra artefactelor ceramice³³.

Secțiunea *Nomismata* ilustrează evidențe monetare specifice perioadei elenistice³⁴, ca și epocilor medievală și modernă³⁵.

Un grupaj de recenzii³⁶, vizând contribuții din domeniile arheologiei pontice și al statuariei, epigrafiei și onomasticii antice, completează volumul.

²⁰ Nicoaie Alexandru, Robert Constantin, Mihai Ionescu, *Despre o zonă privilegiată a necropolei callatiene*, p. 215–242.

²¹ Constantin Nicolae, *Cercetări arheologice la cetatea Carsium (Hârșova, jud. Constanța). Sectorul „Incinte nord”*, p. 307–321.

²² Emilian Ștefan Gamureac, *The Potsherds in archaeological Context: Pottery from Late Roman Fort of Ulmetum (4th–6th cent. AD). Report on the 2012 archaeological Campaign at the Northwest Gate (I)*, p. 243–263.

²³ Iulia Ioana Manea, *Tehnici și metode constructive ale pavimentului de teracotă în epoca romană târzie în zona Dunării de Jos*, p. 265–277.

²⁴ Bartolomiej Szymon Szmoniewski, *Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert à la cité de Tropaeum Traiani (Adamclisi, dép. Constanța)*, p. 279–305.

²⁵ Gheorghe Mănușu-Adameșteanu, Mihaela Mănușu-Adameșteanu, *Cruci relicvar cu decor în relief descoperite la Păcuiul lui Soare (secolele X–XII)*, p. 323–349.

²⁶ Michel Debidour, Mihai Ionescu, *Deux notes sur les timbres thasiens de Callatis...*, p. 367–382.

²⁷ Constantin C. Petolescu, *Note sur ISM I 15*, p. 383–386; Alexandru Avram, *Notes epigraphiques (VI)*, p. 387–406.

²⁸ Alexandru Avram, *Notes epigraphiques (VI)*; Florin Topoleanu, Mihail Zahariade, *A Note on a fragmentary List of Names from Noviodunum*, p. 407–413; Maria Bărbulescu,

Livia Buzoianu, *Inscripții fragmentare latine din colecția MINAC*, p. 415–431; Mihail Zahariade, *CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II 155. A Revision and Reassessment*, p. 433–451.

²⁹ Alexandru Avram, *Notes epigraphiques (VI)*.

³⁰ Alexandre Baralis, Vasilica Lungu, Pierre Dupont et alii, *L'établissement d'Acic Suat (commune de Baia, département de Tulcea). Méthodologie d'une enquête pluridisciplinaire*, p. 455–488.

³¹ Vezi *supra*, nota 11, poziția 2.

³² Victor Cojocaru, Lavinia Grumeza, *BCOSPE III. Ars, res sacrae & mythologica: unele considerații pe marginea unui nou proiect de cercetare*, p. 501–513.

³³ Valentina Luiza Ionescu, Octavian Mitroi, *Restaurarea unei amfore de masă de tip „pergamenian”*, p. 515–521.

³⁴ Gabriel Talmațchi, *Despre comunitățile greco-autohtone din zona centrală și sud-vestică a Dobrogei în perioada elenistică. Evidențele arheologice și monetare*, p. 525–562; Silviu I. Purece, Claudiu Munteanu, *Două fragmente de tezaure cu drahme de Apollonia și Dyrrachium din colecția Muzeului Național Brukenthal*, p. 563–572.

³⁵ Gabriel Custurea, Ana Maria Velter, *Monede medievale și moderne descoperite în Dobrogea (1223–1872)*, p. 573–631.

³⁶ Semnate de către Victor Cojocaru, Maria Bărbulescu și Livia Buzoianu, p. 635–652.

Și pentru că nu trebuie uitați niciodată oamenii din spatele cercetărilor, revista *Pontica* își omagiază contemporanii (arheologul Ghiorghe Papuc)³⁷ și îi evocă pe cei care au părăsit lumea aceasta, dar și-au lăsat amprenta asupra domeniilor în care s-au manifestat (arheologul Elena Bârlădeanu și turcologul Mihai Maxim)³⁸.

Simpla trecere în revistă a contribuțiilor incluse în volumul L al revistei *Pontica* reflectă o îmbinare a tradiției de cercetare cu deschiderea spre noi abordări, o combinație fericită dintre domeniile prezente în mod tradițional în paginile seriei anuarului muzeului constănțean și lărgirea preocupărilor atât în plan spațial, cât și al colaborărilor pluridisciplinare, multiinstituționale și internaționale.

Pontica, anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, a ajuns la al 50-lea număr. Să-i urăm multe tomuri de acum încolo!

P.S. La mijlocul lunii ianuarie a anului 2009, cu ocazia lansării celui de-al XLI-lea tom al revistei *Pontica*, am avut plăcerea și onoarea de a fi invitată spre a spune câteva cuvinte. M-am lăsat purtată de sentimente, ceea ce, referitor la o publicație științifică, nu este tocmai recomandabil, și am așternut pe hârtie câteva gânduri, parafrazând titlul celebru al unei culegeri de texte datorate lui Mircea Cărtărescu. La aproape 10 ani de la acea împrejurare, cred că vorbele rostite atunci își păstrează valabilitatea. Așadar...

De ce iubim revista *Pontica*?

Într-o ordine mai degrabă a sufletului decât a minții, am spune, întâi de toate, pentru numele ei,

evocator de întinderi de ape, de deschidere, de zbucium interior, așa cum ar trebui să fie și creația, inclusiv cea din domeniul științific.

Apoi, pentru că vedem în ea un semn de normalitate. Apare constant, din anul 1968, cu periodicitatea dorită și absolut necesară, în același format, semn de continuitate în ale trudei redacționale și de confort intelectual mereu regăsit pentru cititori.

Un alt motiv de iubire ar fi acela că, indiferent dacă suntem studenți sau cercetători cu vechi state de serviciu, găsim oricând ceva interesant în fiecare volum, de la note scurte la studii consistente, de la materiale arheologice la teorii, de la preistorie până la Evul Mediu, cu fascinante incursiuni în Antichitate, de la arheologie, epigrafie, numismatică, sfragistică la istorie.

În fine, iubim *Pontica* pentru că ne dorim, când suntem foarte tineri să ajungem să publicăm ceva, oricât de mic, în paginile ei, și pentru că, după ce am făcut-o, dorim să revenim cu alte și alte contribuții.

Iubim *Pontica* pentru că este ca o carte de vizită a devenirii arheologiei dobrogene, pentru că regăsim în paginile ei marile situri ale acestei regiuni, precum și micile probleme presărate aproape pe întregul ei spațiu.

Iubim *Pontica* și pentru că, într-o zi, pe care o sperăm cât mai apropiată – sau poate a și venit? – ar putea deveni în mai mare măsură o punte de legătură sub aspect publicistic între zonele dunărene și maritime, într-un sens mai larg decât cel al granițelor românești.

Iubim *Pontica*... pentru fiecare volum apărut...

La mulți ani!

Oana Damian, un arheolog dobrogean...,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
București;
e-mail: oana.damian63@gmail.com.

³⁷ Secțiunea *Honorifica verba*, semnată de către Constantin Chera.

³⁸ Secțiunea *In memoriam*, contribuțiile lui Mihai Ionescu și Gabriel Custurea.

ABREVIERI

- ActaMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
Acta Siculica – Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum
AÉ – l'Année Épigraphique, Paris
AHB – Annals of Human Biology
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AJDC – American Journal of Diseases of Children
AJPA – American Journal of Physical Anthropology
AO – Arhivele Olteniei, Craiova
AOB – Archives of Oral Biology
Apulum – Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Argesis – Argesis, Muzeul Județean Argeș, Pitești
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași – București
Ars Transilvaniae – Ars Transilvaniae, Institutul de Arheologie și Istoria Artei al Academiei Române, Cluj-Napoca
AUA-SH – Annales Universitatis Apulensis – Series Historica, Alba Iulia
AUVT-SAH – Annales d'Université « Valahia » Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire, Târgoviște
BAM – Bibliotheca Achaologica Moldaviae, Iași
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BCSS – Buletinul Cercurilor Științifice Studențești, București
BHAUT – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BMJTAG – Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu”, Giurgiu
BMSAP – Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris
BOR – Biserica Ortodoxă Română, București
BSNAF – Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCGG – Cahiers du Centre Gustav-Glotz, Publications de la Sorbonne, Paris
CEpR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, București
Chiron – Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CI – Cercetări istorice (serie nouă), Iași
CIGD – L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
CIRB – V.V. Struve *et alii*, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, Moscova – Leningrad, 1965
Cumidava – Cumidava, Muzeul Județean Brașov
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
Der ANSCHNITT – Der Anschnitt. Vereinigung der Freunde von Kunst und Kultur im Bergbau, Bochum
FolMorph – Folia Morphologica

- Forschungen – Forschungen zur Volks- und Landeskunde, București
- FSI – Forensic Science International
- Homo – Homo. Journal of Comparative Human Biology
- IDR – *Inscriptiones Daciae Romanae – Inscricțiunile Daciei romane*, colecție coordonată de D.M. Pippidi și I.I. Russu, București, I. *Introducere istorică și epigrafică – Diplomele militare – Täblișele cerate* (I.I. Russu), 1975; II. *Oltenia și Muntenia* (G. Florescu și C.C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (I.I. Russu, în colaborare cu N. Gudea, V. Wollmann și M. Dușanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (I.I. Russu, în colaborare cu I. Piso și V. Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului)* (I.I. Russu, în colaborare cu O. Floca și V. Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (I.I. Russu), 1988; III/5 *Inscriptions d'Apulum* (deux fascicules, I. Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, București, 1999 (C.L. Băluță)
- IDRE – C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I–II, Bucarest, 1996–2000
- IGBulg V – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, V, Sofia, 1997
- IGLR – Emilian Popescu, *Inscricțiunile grecești și latinești descoperite pe teritoriul României*, București, 1976
- IGR – *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, Paris
- IJAE – Italian Journal of Anatomy and Embryology
- IJM – International Journal of Morphology
- IJO – International Journal of Osteoarchaeology
- ILD – C.C. Petolescu, *Inscricțiunile latine din Dacia*, I–II, București, 2005–2016
- ILS – H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
- ISM – *Inscriptiones Scythiae Minoris – Inscricțiunile din Sythia Minor*, București, I. *Histria și împrejurimile* (D.M. Pippidi), 1983; II. *Tomis și teritoriul său* (I. Stoian), 1987; III. *Callatis et son territoire* (A. Avram), 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (E. Popescu), 2015; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (E. Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. *Tomis et son territoire* (A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu), 2018
- Istros – Istros, Muzeul Brăilei
- JAnat – Journal of Anatomy
- JAS – Journal of Archaeological Science
- JFS – Journal of Forensic Science
- JHE – Journal of Human Evolution
- JNA – Journal of Neolithic Archaeology
- LGPN IV – P. Fraser, E. Matthews *et alii* (eds.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. IV. *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005
- LGPN V.A – Th. Corsten *et alii* (eds), *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. V.A. *Coastal Asia Minor: Pontus to Ionia*, Oxford, 2010
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- MEFRA – Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité, Roma
- MemAnt – Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
- Milcovia – Milcovia. Revistă regională de studii, Focșani
- MMS – Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
- MN – Muzeul Național, București
- Morphologie – Morphologie. Bulletin de l'Association des Morphologistes
- Mousaios – Mousaios. Muzeul Județean Buzău, Buzău
- PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea

- PhTRS – Philosophical Transactions of the Royal Society
PIR² – *Prosopographia Imperii Romani, saec. I–III*, ed. II, Berlin – Leipzig
PME – H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, 5 vol., Louvain, 1976–1993
PNAS – Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America
Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie
PZ – Praehistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
RCAN – Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice, Muzeul Municipiului București
RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
RevMuz – Revista Muzeelor, București
RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
RI – Revista Istorică, București
RMD – *Roman Military Diplomas*, London, I (M.M. Roxan, 1978), II (M.M. Roxan, 1985), III (M.M. Roxan, 1993), IV (M.M. Roxan, P.A. Holder, 2003), V (P.A. Holder, 2006)
RMI – Revista Monumentelor Istorice, Comisia Națională a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, București
SAA – Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, Amsterdam, Leiden, 1923–1971, 1979–
SMIM – Studii și Materiale de Istorie Medie, București
StCl – Studii Clasice, București
Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
TD – Thraco-Dacica, București
Transylvanian Review – Transylvanian Review, Romanian Academy, Centre for Transylvanian Studies, Cluj–Napoca
Tyragetia – Tyragetia. Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

